

Masarykova univerzita

Filozofická fakulta

Ústav religionistiky

studijní obor: religionistika

Michal Procházka

Borobudur

Bakalářská diplomová práce

Vedoucí práce: doc. PhDr. Luboš Bělka, CSc.

2008

*Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval
samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.*

.....

Rád bych na tomto místě poděkoval vedoucímu této práce doc. PhDr. Luboši Bělkovi, CSc. za věcné připomínky a odborné vedení.

OBSAH

1. Úvod.....	5
2. Souvislosti vzniku a opuštění Borobuduru. Nástin politické a náboženské situace na Jávě a v Nusantaře v 5.-10. století.....	6
3. Architektonická deskripce Borobuduru.....	10
3.1. Skrytá základna.....	12
3.2. Čtyři galerie s reliéfy.....	13
3.2.1. <i>Džátaky a Avadány</i>	14
3.2.2. <i>Lalitavistara</i>	15
3.2.3. <i>Gandavjúha</i>	15
3.2.4. Brány.....	16
3.3. Kruhové terasy.....	17
3.4. Vrcholová <i>stúpa</i>	18
3.5. Sochy buddhů.....	19
4. Interpretace.....	23
4.1. Borobudur jako reprezentace konceptu tří světů (<i>trilóka</i>)?.....	23
4.2. Interpretace Borobuduru na základě textů.....	24
4.2.1. Interpretace Borobuduru na základě Lotosové rozpravy (<i>Saddharmapundarikásútra</i>).....	25
4.2.2. Interpretace Borobuduru na základě Rozpravy o sestoupení na Lance (<i>Saddharmalankávatárasútra</i>).....	26
4.3. Borobudur jako hora, stúpa, mandala?.....	29
5. Závěr.....	36
6. Obrazová příloha.....	38
7. Seznam použitých zdrojů.....	55

1. Úvod

Tématem práce je Borobudur, největší buddhistická stavba na světě, která se nachází na ostrově Jáva v Indonésii. Práce si klade za cíl architektonickou deskripci monumentu, nástin a kritické zhodnocení vybraných interpretačních možností jednak jeho jednotlivých částí, ale i monumentu jako celku. To vše se zasazením problematiky do historického, kulturního a geografického kontextu Jávy v 5.-10. století.

Z důvodu omezeného rozsahu není možné v této práci problematiku Borobuduru zcela vyčerpát, a proto řeší pouze některá vybraná témata jeho studia. Výběr témat je přesto veden snahou poskytnout alespoň základní nástin možných přístupů ke studiu monumentu.

Vzhledem ke komplexnosti problematiky je z formálního hlediska možné zvolit různá uspořádání textu, ale prakticky se nelze vyhnout vzájemnému prolínání různých popisných a interpretačních hledisek. Nejprve je proveden nástin historického a kulturního kontextu Borobuduru. Další část se zaměřuje na architektonickou deskripci monumentu, která je nezbytná z toho důvodu, že podoba, v jaké se dochoval do dnešních dní je primárním zdrojem informací o něm. V rámci této části jsou předloženy některé dílčí interpretace, které se přímo vztahují k popisovaným částem stavby. Poslední část se zabývá možnostmi interpretace Borobuduru jako celku, obtížemi, které toto úsilí přináší, a kriticky reflektuje některé interpretace, jež byly v minulosti publikovány v odborné literatuře.

2. Souvislosti vzniku a opuštění Borobuduru. Nástin politické a náboženské situace na Jávě a v Nusantaře v 5.-10. století

Podrobná znalost historie Jávy v 5.-10. století by mohla napomoci úsilí o interpretaci Borobuduru. Hned na úvod je třeba konstatovat, že úroveň vědění v tomto směru je velmi chabá a přináší spíše zmatky než pomoc.

Poznatky o historii Nusantary (Indonésie)¹ uvedeného období pochází ze zdrojů trojího druhu. Za prvé jde o archeologické nálezy, za druhé o nápisy na kamenech nebo stavbách, a to na území Nusantary nebo místech, kam dosáhla expanze jednotlivých království Nusantary (Thajsko, Vietnam, Kambodža). A za třetí textové prameny – zejména čínské (císařské anály a zprávy poutníků) a indické. Problém nápisů tkví v tom, že jich je k dispozici poměrně málo a navíc často nejsou datované.² U textových pramenů – hlavně záznamech z čínských císařských análů o přijetí poselstev z království Nusantary – je mnohdy problém na základě transliterace z čínštiny určit přesné znění jejich názvů a lokalizovat je.³

Počátky kulturního vlivu Indie v Nusantaře se datují minimálně od přelomu našeho letopočtu.⁴ Toto pronikání bylo důsledkem polohy archipelagu na důležité námořní trase vedoucí z Indie do Číny (obr. 1). Na pobřeží začaly vznikat osady se smíšeným obyvatelstvem indických obchodníků a domorodého obyvatelstva. Námořní doprava byla podpořena monzunovými větry a proudy, které pravidelně mění směr ze západu na východ a naopak. Při čekání na tyto změny tak na ostrovech trávili čas i mnozí buddhističtí poutníci, čímž přispěli k objevení a šíření buddhismu na ostrovech Nusantary.⁵ Takto například navštívil Jávu a Sumatru v roce 424 kašmírský princ Gunavarman.⁶

První království na území Nusantary, doložené nápisy na kamenných sloupech, se nacházelo na východním Kalimantanu kolem roku 400 a bylo hinduistické. Další nápisy zanechal král Purnavarman, vládce státu Taruma na západní Jávě, vyznávající

¹ Nusantara („ostrovní říše“) je jméno označující území zhruba shodné s dnešní Indonéskou republikou. Blíže viz Dubovská, Z., Petrů, T., Zbořil, Z., *Dějiny Indonésie*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2005, 12. Srov. též Opl, M., *Hledání Indonésie*, Praha: Panorama 1989, 39.

² Tento problém lze částečně vyřešit určením přibližné datace založené na zkoumání druhu použitého písma a jazyka.

³ K tomuto problému viz např. Dubovská, Z., Petrů, T., Zbořil, Z., *Dějiny Indonésie...*, 56-57.

⁴ *Ibid.*, 53.

⁵ Werner, K., *Náboženské tradice Asie. Od Indie po Japonsko*, Brno: Masarykova Univerzita 2002, 554.

⁶ Dubovská, Z., Petrů, T., Zbořil, Z., *Dějiny Indonésie...*, 58.

višnuismus.⁷ Důležitá pro rozšíření buddhismu jsou ovšem dvě království, která existovala na Sumatře v 7.-8. století - Malaja a Šrívidžaja. Dochovalo se o nich poměrně podrobné svědectví od čínského poutníka I-ťinga, který je v letech 671-695 dvakrát navštívil. I-ťing píše, že Šrívidžaja byla centrem buddhistické učenosti, v ničem nezaostávající za Indií, kam přicházeli učenci z celého světa. Byl udiven množstvím buddhistických textů, které tam byly k dispozici. Podle něj převládala nauka školy *múlasarvastiváda* (pouze ve státě Malaja byly v převaze nauky mahájánové), i když některé nápisy naznačují vzestup mahájány, patrně v návaznosti na působení učence školy Jogačára Dharmapály.⁸

Nejstarší datovaný nápis na Jávě je z roku 732 a zmiňuje šivaistického krále Sandžaju, který byl ve své době významným panovníkem (vládl asi od roku 717). Někteří autoři ho považují za příslušníka rodu Šailendra (v sanskrutu to znamená „Pán hory“), jehož příslušníci postavili Borobudur. Zda tomu tak opravdu bylo, je nejisté. Rovněž fakt, zda byl stát Mataram, existující v této době na střední Jávě, pod vládou Šailendrů nebo jiných králů, není znám.⁹ Ověřených faktů o dynastii Šailendra není mnoho. Není jisté, odkud na jih střední Jávy přišla. Někteří badatelé vidí její původ v Indii, Fu-nanu (starověká Kambodža) a nebo, v souvislosti s expanzí Šrívidžaji, na Sumatře. Jedním z mála ověřených faktů je, že král Panangkaran (syn Sandžaji?), byl příznivec mahájánového buddhismu a postavil chrámy Candi Kalasan a Candi Sari.¹⁰ Nelze přesně určit, který král dynastie - a kdy - zahájil stavbu monumentu. Existuje sice soupis králů Šailedra z roku 907 od krále Balitunga, ale ten uvádí pouze jména a nějaká data (počínaje Sandžajou), ovšem bez jakékoli souvislosti mezi nimi, což přispívá k ještě většímu zmatení.¹¹ Pokusně lze navrhnout tuto chronologii: Sandžaja (717-746),

⁷ Ibid., 55-58. Srov. též Opl, M., *Hledání Indonésie...*, 40-41. Patrně v tomto státě strávil v roce 412 pět měsíců čínský buddhistický poutník Fa-sien při svém návratu z Indie. Ve svých pamětech konstatuje: „V té zemi kvete jinověrectví a bráhmanismus, zatímco o buddhismu tam lze sotva co říci.“ Cit. Fa-sien, *Zápisky o buddhistických zemích*, Praha: Aurora 1995, 97.

⁸ Dubovská, Z., Petrů, T., Zbořil, Z., *Dějiny Indonésie...*, 59-62. Srov. též Frédéric, L., *Borobudur*, New York – London – Paris: Abbeville press 1996, 211.

⁹ Na tento problém existují různé názory. Např. Dubovská ztotožňuje Mataram se Šailendry (Dubovská, Z., Petrů, T., Zbořil, Z., *Dějiny Indonésie...*, 68.), zatímco Frédéric se domnívá, že v této době tam existovala dvě království – jedno pod Šailendra dynastií a druhé pod Mataram dynastií (Frédéric, L., *Borobudur...*, 207.).

¹⁰ Blíže viz. Dubovská, Z., Petrů, T., Zbořil, Z., *Dějiny Indonésie...*, 67.

¹¹ Celá problematika historie střední Jávy v 8.-10. století a dynastie Šailendra je natolik rozsáhlá a komplexní, že není možné ji v rámci této práce podrobně rozebírat. K pozornosti lze doporučit výbornou studii Jeffreyho Sundberga o státu Mataram, ve které se pokouší o periodizaci a rozbor vzájemných vztahů jmen z Balitungova seznamu a zároveň kriticky hodnotí práce badatelů, kteří se tomuto tématu věnovali před ním. Vyjadřuje mírný optimismus o budoucnosti tohoto bádání. Ten plyne jednak z možností nových technologií, které nám snad umožní přečíst poškozené části některých nápisů, a také z faktu, že jsou stále nalézány nové nápisy na střední Jávě. Viz Sunbreg, J., *The State of Matarám: A Review of Recent Efforts*

Panangkaran (746-784), Panaraban (784-803), Warak = ?Samaratungga (803-827), Gula (827-829), Garung (829-847), Pikatan (847-855), Kajuwangi (855-885)...¹² Z hlediska zkoumané problematiky je důležité, že Pikatan nebyl potomek krále z rodu Šailendru a na trůn se dostal sňatkem s dcerou Samaratunggy Pramodawardhani. Pikatan byl hinduista (postavil hinduistický chrámový komplex Lara Jonggrang) a jeho vládou končí budování buddhistických staveb na střední Jávě i panování buddhismu oddaných panovníků. Posledním vládcem v oblasti byl Pangkaja (924-929), který z nejasných důvodů (erupce sopky?) přenesl centrum moci na východní Jávu,¹³ v důsledku čehož střední Jáva pozbyla významu a důležitosti.

V důsledku přenesení centra království směrem na východ, změny náboženských preferencí králů střední Jávě a snad přírodních katastrof, dochází nejpозději ve druhé čtvrtině 10. století k úpadku významu Borobuduru.¹⁴ Monument nebyl úplně zapomenut, jak o tom vypovídá javánská báseň ze 14. a čínské mince a keramika z 11.-15. století, které tam byly nalezeny.¹⁵ Je však možné, že místní lidé přestali chápat jeho smysl. Je totiž pravděpodobné, že už v době své slávy a podpory vládnoucí dynastie,¹⁶ byl spíše vyjádřením duchovních aspirací elity tehdejší společnosti. Jáva byla známá náboženskou tolerancí a sklony k vzájemnému prolínání jednotlivých náboženských tradic, a je možné položit si otázku, do jaké míry bylo obyvatelstvo schopno rozlišovat složité mahájánové koncepty od hinduistických a pozůstatků původních kultů. Za doby královské podpory buddhismu, kdy u monumentu stál zřejmě klášter a mniši byli nápomocni svými výklady k objasnění smyslu monumentu, to zřejmě nebyl problém. Ovšem v okamžiku, kdy zanikla tato podpora, a s ní zřejmě i klášter, je celkem pravděpodobné, že nepoučeným zůstávala složitá a mnohoúrovňová symbolika skryta. Nálezy mincí podporují teorii navštěvování monumentu poutníky z cizích zemí, definitivní konec tomu ale učinilo ovládnutí Jávě islámem v 16. století. Borobudur byl „znovuobjeven“ roku 1814

To Clarify Its History [online]. 2006 [2008-04-12]. Dostupné z http://www.borobudur.tv/State_of_Old_Mataram.pdf. Srov. též Soekmono, R., *Chandi Borobudur. A Monument of Mankind*, Paris: The Unesco Press 1976, 9-12.

¹² Chronologie je sestavena s použitím Sunbreg, J., *The State of Mataram...*, 5-7. a Dubovská, Z., Petřů, T., Zbořil, Z., *Dějiny Indonésie...*, 66-71, 482.

¹³ Dubovská, Z., Petřů, T., Zbořil, Z., *Dějiny Indonésie...*, 71.

¹⁴ Podrobněji viz např. Čílek, V., *Zánik Borobuduru v 11. století. Co se stalo?*, in Vesmír č. 80, duben 2001, 196-202.

¹⁵ Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 28.

¹⁶ Pramodawardhani (buddhistická) manželka Pikatana iniciovala stavbu buddhistického komplexu Candi Plaosan. V Candi Plaosan Lor se našel nápis z roku 842, podle kterého věnovala určitou výměru půdy na údržbu stavby v Bhúmisambhára, což byl podle některých badatelů Borobudur. Viz Casparis, J. G. de, *The Dual Nature of Barabudur*, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur: History and Significance of a Buddhist Monument*, Berkeley: Berkeley Buddhist Studies Series 1981, 61-65.

inženýrem H. C. Corneliem, jehož vyslal britský místodržící na Jávě Sir Thomas Stamford Raffles, velký příznivec historie a umění.¹⁷

¹⁷ Raffles například napsal knihu o historii Jávy (*History of Java*, London 1817). Jeho stručný životopis a podrobnosti objevení Borobuduru viz Grabsky, P., *The Lost Temple of Java*, London: Orion Books Ltd. 1999, 22-63.

3. Architektonická deskripce Borobuduru

Borobudur stojí na planině Kedu, téměř ve středu Jávy,¹⁸ obklopen na severu a východě sopečnými kužely, z nichž některé dosahují výšky přes 3000 metrů, a na jihu vápencovými útesy vysokými asi 1000 metrů (obr. 2). Byl postaven pravděpodobně mezi lety 780-850¹⁹ na přírodním kopci, jehož tvar byl, jak se zjistilo během rekonstrukce v letech 1975-83, dotvořen staviteli (obr. 3).

V horizontálním pohledu má tvar desetiúrovňové pyramidy, tvořené směrem k vrcholu se zmenšujícími se terasami, završené velkou *stúpou* na vrcholu (obr. 4). V půdorysném pohledu je možné vidět, že šest spodních teras má čtvercový tvar, tři další lehce oválný a pouze *stúpa* na vrcholu má dokonale kruhový tvar. Uprostřed každé strany je schodiště vedoucí až k vrcholu (obr. 6), strážené lvi (obr. 19, 20).

Tři spodní terasy byly zřejmě postavené ještě před vznikem Borobuduru. Podle jejich tvaru je možné usuzovat, že je postavili vyznavači původního javánského kultu předků, pro něž byly tyto stavby typické. To by mohlo částečně vysvětlit jedinečný tvar monumentu, který nemá nikde v buddhistickém světě obdoby.²⁰ Právě otázka, zda byl postaven celý podle původního plánu, anebo došlo v průběhu stavby k nějakým změnám, je naprosto zásadní, pokud jde o interpretaci smyslu monumentu jako celku.

Rozměrům Borobuduru nebyla až donedávna věnována žádná zvláštní pozornost. K částečné nápravě došlo až při rekonstrukci v letech 1975-1982, kdy byly změřeny všechny hlavní rozměry (obr. 4, 5). Zjistilo se, že stavba nemá pravidelný tvar. Rozdíl délek stran při úpatí skryté základny ve směru sever – jih a západ – východ je asi 6

¹⁸ Není pravda, že se monument nachází přesně v geografickém středu Jávy, jak tvrdí nejedna publikace o něm hovořící. Tím je ve skutečnosti spíše hora Tidar ležící asi 24 km severně od něj.

¹⁹ Otázka kdy byl Borobudur postaven, patří mezi vědci k nejdiskutovanějším. Počátkem 20. století se N. J. Krom domníval, že byl postaven mezi lety 760-800. Novější výzkumy však dataci posouvají spíše do 9. století, přičemž je téměř jisté několikeré přerušení stavby. Datace mezi roky 780-850 je tedy pouze přibližná a nelze ji brát jako plně prokázanou. K problému datace viz Casparis, J. G. de, *The Dual Nature of Barabudur*, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 59. Lohuizen-de Leeuw, J. E. van, *The Dvápála of Barabudur: New Evidence for the Date of the Foundation of the Monument*, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 15-23. Williams, J., *The Date of Barabudur in Relation to Other Central Javanese Monuments*, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 25-45. Frédéric, L., *Borobudur...*, 192. Miksic, J., *Borobudur...*, 25-26.

²⁰ Miksic, J., *Borobudur...*, 46. L. Frédéric se naopak domnívá, že některé podobně uspořádané stavby můžeme najít v Indii. Viz Frédéric, L., *Borobudur...*, 92-94. Diskuse o tom, nakolik je Borobudur indickým importem nebo svébytným dílem Javánců, se vedou prakticky od počátku jeho akademického studia. N. J. Krom ho považoval za import z Indie, a dokonce si myslel, že i reliéfy a sochy vyrobili dovezení umělci z Indie. Dnes však již naprostá většina badatelů považuje monument za svébytné vyjádření stavitelských a uměleckých schopností Javánců.

metrů.²¹ V roce 2002 publikoval Mark Long novátorskou studii zaměřenou na architektonický průzkum monumentu.²² Jedná se o velmi obsáhlý materiál založený částečně na autorově vlastním měření, údajích výboru pro rekonstrukci (Borobudur Reconstruction Committee) a práci profesora Parmono Atmadiho.²³ Long se snaží dokázat, že celý návrh nejen Borobuduru, ale i chrámů Candi Pawon a Candi Mendut, ležících v jeho blízkém okolí, byl veden složitou solární, lunární a numerickou symbolikou, založenou na indických stavitelských tradicích sahajících až k *védám*. Tuto studii teprve čeká kritické zhodnocení, nicméně některé její dílčí závěry jsou velice zajímavé. Předně autor jako první provedl podrobná měření některých částí stavby (zejména vrcholu obr. 7, 8). Určil velikost základní měrné jednotky *tala* (t) na 22,9 cm (jedná se o hodnotu použitou při stavbě Borobuduru, kterou není možno považovat za univerzální). Když jsou na jejím základě přepočítány rozměry v metrech, lze například zjistit, že výška (182,576 t) nebo rozměr druhé kruhové terasy, odpovídá téměř přesně polovině roku. Obvod 4. galerie činí 1080 t (číslo 108 je v indické civilizaci považováno za posvátné), což Long interpretuje jako dokonalost oddělující vrchol od pozemské oblasti dole.²⁴ Vzdálenost mezi vrcholem Borobuduru a chrámem Candi Pawon dělená průměrem hlavní *stúpy* (1750 m:16,18 m), dá ve výsledku poměr 108:1.²⁵ Severo-jihní osa Borobuduru je odkloněná o 1,5 stupně směrem na západ, což odpovídá postavení Polárky na konci osmého století.²⁶ Podobných zjištění tato studie obsahuje velké množství. Rozbor všech údajů, a interpretací z nich vycházejících, je záležitost, která vysoce překračuje možnosti této práce. Lze však předložit alespoň několik kritických postřehů. Za prvé se naskytá otázka, zda je možné považovat dnešní rozměry monumentu za totožné s původními plány a původním stavem v 9. století. Od té doby stavba prodělala několik staletí chátrání a dvě zásadní rekonstrukce. Tento fakt by však mohl představovat asi nejmenší problém (viz pozn. 49). Za závažnější je možné považovat technická omezení autorem provedených měření. Některá realizoval pomocí satelitního

²¹ Frédéric, L., *Borobudur...*, 22.

²² Long, M., *In Pursuit of Sacred Science. Architectural Survey of Borobudur*, Part I-V [online]. 2002 [2008-03-09]. Dostupné z <http://www.borobudur.tv/architecture.htm>.

²³ Atmadi objevil, že návrh monumentu ve vertikální rovině je rozdělen na tři části – základ, tělo a hlavu – jejichž vzájemný poměr je 4:6:9 (obr. 4) a na jeho základě určil originální výšku stavby na 41,81 m. Long zjistil, že tento poměr lze aplikovat na stavbu i v horizontální rovině (obr. 5). Viz Long, M., *In Pursuit of Sacred Science. Architectural Survey of Borobudur's Summit*, Part I [online]. 2002 [2008-03-09]. Dostupné z http://www.borobudur.tv/survey_1.htm.

²⁴ Long, M., *In Pursuit of Sacred Science. Architectural Survey of the Rectangular Terrace Levels*, Part II [online]. 2002 [2008-03-09]. Dostupné z http://www.borobudur.tv/survey_2.htm.

²⁵ Long, M., *In Pursuit of Sacred Science...*, Part I.

²⁶ Long, M., *In Pursuit of Sacred Science. Architectural Survey of Borobudur's Summit – Astronomical Considerations*, Part III [online]. 2002 [2008-03-09]. Dostupné z http://www.borobudur.tv/survey_3.htm.

systemu GPS, u něhož je přesnost udávána na +/- 10 m, přičemž v případech, kdy jím naměřené výsledky souhlasí s potřebami jeho interpretací, je považuje za spolehlivé a v případech, kdy tomu tak není, se odvolává právě na provedené rekonstrukce, při kterých mohlo dojít k deformacím a možné nepřesnosti systému.²⁷ V interpretační rovině je poněkud sporné autorovo časté odvolávání se na nejstarší javánský buddhistický text Sang Hjang Kamahjanikan.²⁸ V každém případě studie obsahuje mnoho podnětných a neotřelých myšlenek a je třeba též ocenit velké množství použitých pramenných i sekundárních zdrojů.

3.1. Skrytá základna

Hned na nejnižší úrovni se objeví záhada – zeď totiž obsahuje 160 reliéfů (200 x 67 cm) s vyobrazeními z textu *Mahákarmavibhanga*, které ilustrují učení o příčině a následku činů (obr. 9, 10). Tyto svým zpracováním nijak nezaostávají za reliéfy na dalších galeriích. Nejsou však vidět, poněvadž jsou skryty za masivní opěrnou zdi, na které byla navýšena terasa, sloužící k rituálnímu obcházení stavby *pradakšina*. Část reliéfů nebyla dokončena, což naznačuje, že rozhodnutí o jejich zakrytí padlo ještě před dokončením stavby. Na důvody zakrytí reliéfů existují dvě hlavní teorie. Jedna má za to, že se stavba pod svojí vahou začala sesouvat a opěrná zeď ji měla stabilizovat. Nezodpovězena zůstává otázka, proč nebyly reliéfy přeneseny na opěrnou zeď. Podle druhé k zakrytí došlo z důvodu přijetí nových myšlenek, pro jejichž prezentaci již nebylo těchto reliéfů potřeba.²⁹ Vyloučit nelze ani kombinaci obou důvodů. Tyto reliéfy jsou důležité i z toho důvodu, že nejsou pouze prostými kopiemi indických vzorů, ale ukazují život na Jávě v té době.³⁰

²⁷ V tomto bodě je možno doufat, že bude možné provést kontrolní měření po zprovoznění evropského satelitního systému Galileo, který by měl být díky použití modernějších technologií přesnější. Je však nutno poznamenat, že autor sám by přivítal nezávislé ověření všech měření, která provedl, jak píše v závěru studie.

²⁸ Jedná se o kompilaci různých tantrických textů, zahrnující 42 veršů v sanskrtu s komentářem v javánštině. O relevanci tohoto spisu při interpretaci Borobuduru se vedou mezi badateli spory, poněvadž byl s největší pravděpodobností sepsán mezi lety 950-975, tedy minimálně 75 let po dokončení monumentu, což ale samozřejmě nevyklučuje možnost, že některé koncepty v něm obsažené mohly být známé v době stavby monumentu v ústním podání. Někteří autoři kladou vznik jeho nejstarší části do desátého nebo dokonce devátého století.

²⁹ Frédéric, L., *Borobudur...*, 94-100. Možný je i výklad, podle kterého je důležitá fyzická přítomnost reliéfů a jejich viditelnost není podstatná. Viz Bernet Kempers, A., J., *Barabudur: A Buddhist Mystery in Stone*, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 116-117. Krom upozorňuje na zjevný soulad ve funkci mezi *Mahákarmavibhanga* a řetězcem podmíněného vznikání (*pratījasamutpāda*). Viz Krom, N. J., *Barabudur: Archeological Description*, 2 vols., The Hague: Martinus Nijhoff 1927, vol. II, 152.

³⁰ Grabsky, P., *The Lost Temple of Java...*, 76.

Na vnější straně balustrády první galerie jsou vytesána různá ochranná božstva (*jakšové*), nymfy (*apsarásy*), nebeští hudebníci (*gandharvové*), rostlinné a různé jiné motivy - všechny pravděpodobně symbolizují, že tato oblast uvnitř nejnižší balustrády je chráněna a posvátná (obr. 11). Na rohu monumentu a v pravidelných intervalech podél zdi první balustrády vyčnívají chrliče ve formě mytické vodní příšery (*makara*), kterou drží trpaslík (obr. 12). Vpravo i vlevo od schodů jsou další sochy *makar* se lvy ve svých ústech (obr. 13, 14).

3.2. Čtyři galerie s reliéfy

Po rituálním obcházení monumentu (*pradakšina*) návštěvník vstoupí východním schodištěm do první z pěti čtvercových teras, z nichž první čtyři dolní jsou pokryty 1300 reliéfy – pátá slouží jako základna pro tři kruhové terasy a vrcholovou *stúpu*. Každá terasa má balustrádu, bránící ve výhledu směrem ven, na které jsou také reliéfy (kromě páté terasy). Na každé balustrádě jsou niky, z nichž každá obsahovala sochu buddhy (108 na každé straně tzn. dohromady 432 – dnes jich však spousta chybí) vysokou 106 cm. První terasa má jako jediná čtyři série reliéfů, dvě na stěně hlavní zdi a dvě na zdi balustrády, vždy dvě řady nad sebou.³¹ Aby je návštěvník viděl postupně, musí obejít první galerii čtyřikrát, než postoupí na další stupeň. Druhá, třetí a čtvrtá galerie mají každá dvě série reliéfů, takže každou musí návštěvník projít dvakrát. Aby tedy návštěvník prošel postupně a důsledně všechny reliéfy, musí čtyři čtvercové galerie obejít desetkrát, což je celkově asi 5 km. Galerie nejsou přímé, ale mají 4 pravoúhlé záhyby na každé straně (obr. 6). Protože poutníci sledují reliéfy, obcházejí po směru hodinových ručiček s monumentem vždy po své pravici, cesta je tedy oživena častými změnami směru, což člověku brání ve výhledu na delší úsek chodby. Když se člověk přibližuje k rohu, může nahoře vidět panel s trojúhelníkovými ornamenty. Chrliče vody zde umístěné mají tvar jako *makara* na nejnižší úrovni, na vyšších úrovních jsou použity hlavy Kály (obr. 15, 31).³² Nad těmi je ve výklenku socha buddhy, lemovaná čtverhrannými pilíři, korunovanými lidskými postavami zvanými *gana*, jež drží *makaru* ve svých rukou. Hlava Kály se ocitá ve středu klenby nad sochou buddhy. Reliéfy jsou uspořádány tak, že jak se stoupá po monumentu, příběhy jsou komplikovanější a

³¹ Tato balustráda je také o 0,75 m vyšší než ostatní. Důvodem pro toto řešení byla pravděpodobně snaha nahradit zakryté reliéfy *Mahákarmavibhanga*. Viz Frédéric, L., *Borobudur...*, 100. Srov. též Miksic, J., *Borobudur...*, 40.

³² Mytické monstrum hinduistické a buddhistické kosmogonie, představované démonickou hlavou a snad symbolizující jednoho z démonů temnoty. Viz Frédéric, L., *Borobudur...*, 332. Srov. též Miksic, J., *Borobudur...*, 56.

abstraktnější. Poutník stoupající vzhůru se proto sám prochází symbolickým vývojem od „světa iluzí“ k vědění a probuzení.³³

Identifikace reliéfů patří k poměrně úspěšným oblastem bádání o Borobuduru.³⁴ Je možná identifikace příběhů, které byly inspirací pro všechny série panelů reliéfů. Systém jejich číslování, který ve své práci ustanovil N. J. Krom, přebírají všichni badatelé (obr. 16).³⁵

Vchod do monumentu je na východní straně, což dokládá fakt, že nalevo od schodů série příběhů začínají. Číslování tudíž začíná na východním schodišti a pokračuje po směru hodinových ručiček kolem monumentu.

3.2.1. *Džátaky a Avadány*

Obě řady reliéfů na balustrádě a dolní řada na hlavní zdi první galerie a taktéž na balustrádě druhé galerie zobrazují různé *džátaky* (vyprávění o minulých životech Buddhy) a *avadány* (pomocí vyprávění o minulých životech světců ilustrují působení karmického zákona).³⁶ Reliéfy na balustrádě první galerie dohromady čítají 500 panelů různé velikosti. Ty v horní řadě jsou menší (100 x 62cm), než ty ve spodní (260 x 65cm). Na balustrádě druhé galerie jsou zobrazeny další *džátaky* a *avadány* na 100 panelech dvojí velikosti (190 x 55cm a 85 x 55cm).

Protože není (až na jednu výjimku) k dispozici žádný text, u kterého by pořadí příběhů odpovídalo tomu na monumentu, podařilo se určit pouze ty scény, které obsahují výrazné ikonografické záchytné body. Téměř polovina panelů tak vzdoruje úsilí o identifikaci konkrétních příběhů.³⁷ Zajímavým rysem je, že na reliéfech Borobuduru nejsou zobrazeny detaily scén, kdy bódhisattva obětuje sebe nebo části svého těla proto,

³³ Miksic, J., *Borobudur...*, 40-42.

³⁴ Kompletní fotodokumentace reliéfů je k dispozici v Frédéric, L., *Borobudur...*, 218-331. V elektronické podobě jsou on-line dostupné na <http://rubens.anu.edu.au/htdocs/bycountry/indonesia/borobudur/#maps> [online] [2008-06-08]. Poměrně podrobný popis příběhů na jednotlivých panelech viz Miksic, J., *Borobudur...*, 65-145. Velmi podrobný je Krom, N. J., *Barabudur...*, vol. I, II. Vzhledem k datu vydání je třeba k této práci přistupovat obezřetně, protože mnohé Kromovy hypotézy již byly vyvráceny. A například text *Bhadračari* na 4. galerii ještě nebyl identifikován v době, kdy psal tuto studii. Nicméně v některých dílčích aspektech se stále jedná o hodnotné dílo.

³⁵ Viz Krom, N. J., *Barabudur...*, vol. I, II.

³⁶ Základní přehled *džátak* a *avadán* viz Holba, J., Legendární životopisy Gautamy Buddhy, in *Džátaky: příběhy z minulých životů Buddhy* (přeložil Dušan Zbavitel), vyd. 2, Praha: DharmaGaia 2007.

³⁷ Fontein, J., Notes on the Játakas and Avadánas of Barabudur, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 85-87. Jedinou částí, u které lze téměř jistě určit text, který byl předlohou, jsou panely IBb 1-135 zobrazující příběhy ve stejném pořadí jako sbírka *Džátakamála* (také známá jako *Bódhisattvávadánamála*) od Arjašúry ze 4. století n. l. Viz Krom, N. J., *Barabudur...*, vol. I, 312-316.

aby pomohl druhým,³⁸ a také fakt duplikace některých příběhů – například *Šaśadžátaka* je zobrazena minimálně třikrát.³⁹ Důležitý je také postřeh, že *avadány* první a druhé galerie mají zřetelně před-mahájánové rysy, protože v těchto příbězích je Buddha ještě zobrazený jako lidský tvor, doprovázený obyčejnými smrtelníky. Patrná je však tendence pokládat Buddhu za objekt *bhakti*. Přesto pokročilejší lidová mahájánová představa spásy pomocí uctívání bóddhisattvů dosud není patrná. Naproti tomu *avadány*, zobrazené v rámci reliéfů z *Gandavjúhy* (na 2.-4. galerii), jsou obydleny nespočetnými buddhy a bóddhisattvy a *bhakti* je jejich hlavní motiv.⁴⁰ Tento rozdíl by mohl naznačovat posuny v autoritě přikládané textům a učení různých buddhistických škol v průběhu stavby.

3.2.2. *Lalitavistara*

Horní řada 120 (276 x 80 cm) reliéfů na hlavní zdi první galerie je vytvořená podle textu *Lalitavistara* – „Podrobně o hrátkách (Buddhova života)“ – původně asi sarvástivádská *sútra* později přepracovaná z mahájánových hledisek. Popisuje poslední dva Buddhovy životy až do jeho prvního kázání v Antilopím háji (*mrgadáva*), a to v próze i ve verších.⁴¹ Na monumentu není ilustrován celý text, ale pouze vybrané části. Pro způsob zobrazení *Lalitavistary* platí totéž, co bylo výše řečeno o *džátakách* a *avadánách* první a druhé galerie, zdá se, že se stavitelé řídili nějakou starší verzí textu ještě neobsahující plně vyvinuté mahájánové vlivy.⁴²

3.2.3. *Gandavjúha*

Příběh Sudhany hledajícího nejvyšší pravdu (460 reliéfů 2.-4. galerie) podle textu *Gandavjúha*, zabírá 128 panelů hlavní stěny 2. galerie (každý měří 192 x 114 cm kromě těch za branou, které mají 150 x 114 cm). Pokračuje na hlavní stěně 3. galerie (88 panelů měřících 130 x 104 cm) a na balustrádě (88 panelů měřících 130 x 104 cm), potom na balustrádě 4. galerie (84 panelů ve 2 velikostech: 204 x 60 cm za výklenky, jinak 104 x

³⁸ Fontein, J., Notes on the Játakas and Avadánas of Barabudur, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 101.

³⁹ Krom to považuje za důkaz pro svou teorii, že v Borobuduru nebyly ilustrovány *džátaky* z jednoho, ale z několika textů. J. Fontein naproti tomu argumentuje například obsahem *Mahávastu*, kde zjistíme, že legenda Buddhova narození je vyličená nejméně čtyřikrát. Nejen ve velké sbírce *džátak* z Pálijského kánonu, ale dokonce v mnohem menších sbírkách se vyskytují duplikace příběhů. Text nebo texty, kterými se řídili tvůrci Borobuduru, zřejmě obsahovaly podobné duplikace. Ibid., 98-99.

⁴⁰ Ibid., 106.

⁴¹ Miltner, V., *Malá encyklopedie buddhismu*, Praha: Libri 2002, 139.

⁴² Fontein, J., Notes on the Játakas and Avadánas of Barabudur, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 105.

60 cm), než dosáhne svého závěru na hlavní stěně 4. stupně (72 panelů 250 x 100 cm).⁴³ *Gandavjúha* „Souhrn o hrbolku (na lbi Buddhově)“ je závěrečnou a nejdelší částí *Buddhávatasakasútry*, nemající souvislost s ostatním textem.⁴⁴ Na hlavní zdi 4. galerie je zobrazena závěrečná část *Gandavjúhy* zvaná *Bhadračari*, jenž je ve verších, kterou někteří autoři považují za pozdější dodatek.⁴⁵ Množství reliéfů na Borobuduru, které vycházejí z *Gandavjúhy* naznačují, že tento text měl pro stavitele mimořádnou důležitost. To vedlo až k úvahám o možnosti jeho hlavní role při architektonickém návrhu stavby.⁴⁶

Gandavjúha začíná popisem Buddhy a Samantabhadry v zahradě s Maňdžušrím a ctnostnými lidskými králi obklopenými 5000 bódhisattvy. Žádají Buddhu, aby jim předvedl nějaký zázrak, jenž provede ponořením se do meditace zvané „zjevení lva“, jež způsobí, že se objeví krásné vize. Většina textu je opakovaný výčet ze Sudhanovy dlouhé cesty, kdy navštívil mnoho (110) duchovních učitelů, zvaných v textu *kaljájamitra* („Šlechtní přátelé“). Každý z nich mu předá moudrost, než ho pošle k dalšímu guru. Sudhana časem dosáhne nebeského paláce Maitréji, budoucího buddhy.

Jedním z nejzajímavějších rysů Borobuduru je rozdíl v důrazu, který stavitelé dali na určité části příběhu, v porovnání se psanou verzí, kterou máme k dispozici. Uvedené verze textu zaměřují téměř všechnu svou pozornost na Sudhanovy návštěvy učitelů, než dosáhne paláce Maitréji. Jen asi desetina vyprávění popisuje, co se stane, když tam dorazí. Důraz na reliéfech v Borobuduru je naprosto opačný. Putování Sudhany je přiděleno jen 126 panelů, zatímco zbývajících 334 popisuje scény a události, které se dějí po jeho příjezdu do paláce Maitréji, stejně jako jeho setkání se dvěma dalšími nadpřirozenými učiteli: s buddhou Maňdžušrím a bódhisattvou Samantabhadrou. Právě Samantabhadra má tu čest předat Sudhanovi nejvyšší moudrost. Vrchol celé série 1460 reliéfů na Borobuduru nastane, když Sudhana skládá slib, že bude následovat příklad Samantabhadry.⁴⁷

3.2.4. Brány

Borobudur měl původně brány završené oblouky jen u vchodu na 3. a 4. galerii, později však byly přidány i na 1. a 2. stupeň. Většina bran zmizela, ale některé zbyly – ve

⁴³ Miksic, J., *Borobudur...*, 43.

⁴⁴ Miltner, V., *Malá encyklopedie buddhismu...*, 113.

⁴⁵ Gómez, L., O., Observations on the Role of the Gandavjúha in the Design of Barabudur, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 183.

⁴⁶ *Ibid.*, 173-194. Gómez dochází k závěru, že takováto interpretace je obtížně prokazatelná, protože vysvětluje pouze malou část hlavních aspektů monumentu.

⁴⁷ Miksic, J., *Borobudur...*, 127.

východním vchodu na 4. galerii a na severním vchodu na okrouhlou terasu. Brány jsou zdobené. Hrůzu nahánějící hlava monstra Kála tvoří vrcholek oblouku, kterým musí návštěvník projít. Když se tou bránou prochází, vypadá to, jako by se vstupovalo do jeho tlamy, i když nemá spodní čelist. Místo toho mu volně visí květiny z jeho horního rtu a vstup je ohraničen plameny s více *makarami* na každé straně, vyhlížejících ven. Brány se na jednotlivých úrovních liší. Ty na třech nižších stupních jsou ozdobeny *kinnarami* – mytickými bytostmi napůl člověk a napůl pták, usazenými pod čelistí Kály. Poslední brána vedoucí od čtvercových galerií k horním terasám je úplně jiná. *Kinnarové* jsou zde nahrazeni *ršii* (věštcí nebo světci), jak posypávají květy ty, kteří touto poslední branou prošli do otevřeného prostoru kruhových teras (obr. 18).⁴⁸ Kála na vrcholu bran zjevně symbolizuje poutníkovu „smrt“ a „znovuzrození“ na vyšší úrovni vědění, čemuž odpovídá i postupně stoupající abstraktnost reliéfů, jejichž pochopení vyžaduje stoupající poučenost adepta duchovního pokroku. Odlišný vzhled brány na čtvrté galerii napovídá, že stavitelé monumentu chápali přechod ze čtvercových galerií na kruhové terasy za změnu vyššího řádu.

3.3. Kruhové terasy

Poté co člověk projde ze čtvrté galerie poslední branou, ocitne se na poslední čtvercové terase, která tvoří základ pro celý vrchol Borobuduru. I tato terasa má balustrádu, nejsou na ní ale už žádné reliéfy, pouze niky se sochami buddhů. Na rozdíl od čtyř spodních teras sochy mají stejnou *mudru* na všech světových stranách.

Tři další terasy bývají popisovány jako kruhové, ve skutečnosti však mají spíše elipsovité půdorysy (viz obr. 7, 8). Naskytá se otázka, zda tento tvar mají záměrně či zda šlo o nepřesnost při stavbě. Ani rekonstrukce vrcholu provedená Theodorem van Erpem mezi roky 1907-1911 nepřinesla konečnou odpověď, ačkoli většina badatelů považuje tento tvar za úmyslný.⁴⁹ Mohlo by jít o přechodnou formu mezi čtvercovými terasami dole a dokonale kruhovou vrcholovou *stúpou*.

Po obvodu kruhových teras je 72 *stúp* – 32 na nejnižší terase, 24 na střední a 16 na nejvyšší. *Stúpy* nejsou plné, ale sestávají z kamenného mřížoví konstruovaného tak, že je celý povrch perforovaný pravidelnými geometrickými kosočtvercovými otvory na

⁴⁸ Ibid., 43-44.

⁴⁹ Proti možnosti chyby při stavbě mluví i skutečnost, že během poslední rekonstrukce, archeologové zjistili, že zdi první galerie mají sklon víc než 1 stupeň. Mysleli si, že to byla stavitelská chyba a pokusili se postavit zdi svisle, ale zjistili, že toto řešení by nedovolilo rohům setkat se. Ačkoli se tato poznámka netýká kruhových teras, poměrně dobře ilustruje preciznost, s jakou byl monument postaven a možnost chyby takřka vylučuje. Long, M., *In Pursuit of Sacred Science...*, Part I.

prvních dvou terasách (64 otvorů uspořádaných ve čtyřech řadách po šestnácti), a čtvercovými na třetí (40 ve čtyřech řadách po deseti). Návštěvníci teras, kteří se dívají do těchto otvorů, mohou uvnitř vidět kamenné sochy buddhy v životní velikosti sedící v lotosové pozici (*padmāsana*) a s rukama v pozici roztočení kola Zákona (*dharmačakramudrá*) (obr. 21). *Stúpy* mají průměr mezi 3,4 m a 3,8 m a jsou 3,5 až 3,75 m vysoké.⁵⁰ *Anda* neboli těla *stúp* mají tvar zvonu a stojí na podstavcích ve tvaru dvojitého lotosu vysokých asi 1 m. *Stúpy* mají na vrcholu oktagonální tyče (*jašti*), jež stojí na základech zvaných *harmiká* a někdy byly používány k uchování ostatků. *Harmiky* jsou na dvou nižších terasách čtvercové a oktagonální na třetí. *Stúpy* byly časem vyráběny lovci pokladů a možná kdysi obsahovaly nějaké vzácné předměty. Van Erp je rekonstruoval, ale jen na polovinu z nich našel původní kameny, takže jsou tam i otesané náhrady.⁵¹

3.4. Vrcholová *stúpa*

Dominantou celého monumentu a bodem, k němuž směřuje celý postup poutníka, je vrcholová *stúpa* umístěná v geometrickém středu stavby. Její průměr je 16,18 m.⁵² *Harmiká* má tvar čtverce se stranou dlouhou 4,5 m a výškou 1 m. *Jašti* z ní rostoucí má oktagonální tvar a průměr 4 m ve spodní části, její vrchní část však chybí.⁵³ Sporná je otázka, zda na *jašti* někdy byly slunečníky (*čhatrávalí*). Frédéric to považuje za nepravděpodobné, protože pak by bylo možno logicky očekávat, že všechny perforované *stúpy* kruhových teras budou mít slunečníky také. Tyto je však nemají a nemá je ani žádná z malých okrasných *stúp* kolem nik na zdech balustrád. Proto se zdá pravděpodobné, že nepřítomnost slunečnicků byla úmyslná a sloup centrální *stúpy* byl zakončený stejně jako *stúpy* kruhových teras.⁵⁴ Miksic se domnívá, že na *jašti* původně bylo třináct slunečnicků, ale nijak to nedokládá.⁵⁵ Tuto záležitost se patrně již nepodaří rozluštit. V literatuře sice nejsou zmínky o tom, že by se našly nějaké jejich zbytky nelze však vyloučit, že byly vyrobeny z netrvanlivých materiálů.

Když van Erp restauroval horní část monumentu, našel vrcholovou *stúpu* rozbitou a objevil tak uvnitř prázdný prostor o průměru 3 m a výšce 5 m. Nad tímto prázdným prostorem byl ještě jeden menší, pravděpodobně navržený ke zmenšení hmotnosti *stúpy*.

⁵⁰ Miksic, J., *Borobudur...*, 44. Frédéric udává rozměry mírně odlišné. Viz Frédéric, L., *Borobudur...*, 108.

⁵¹ Miksic, J., *Borobudur...*, 44.

⁵² Long, M., *In Pursuit of Sacred Science...*, Part I.

⁵³ Frédéric, L., *Borobudur...*, 111.

⁵⁴ *Ibid.*, 111.

⁵⁵ Miksic, J., *Borobudur...*, 44.

Nevíme, zda tento prostor obsahoval nějaké předměty. Existuje svědectví, že obsahoval nedokončenou sochu buddhy Akšóbhji s gestem dotyku země (*bhúmisparšamudrá*). O tom, jestli tam tato socha byla původně, se vedou polemiky. Krom, který sochu zkoumal, ji považoval za vyřazený zmetek a pochybuje, že by takto nedokonalý výtvarník mohl být úmyslně umístěn v nejdůležitější části monumentu. Zároveň zpochybňuje hodnověrnost nálezů a zvažuje možnost, že sochu tam umístili javánští dělníci.⁵⁶ Tezi o novodobém umístění sochy ve volném prostoru vrcholové *stúpy* podporuje i fakt, že první evropské cestovatele, kteří navštívili Borobudur, ji v něm neviděli. Frédéric se také klání ve prospěch prázdné vrcholové *stúpy*, která nanejvýš obsahovala nějaké relikvie, jež zmizely. Považuje za nemožné a zbytečné skrýt buddhu, který náleží do oblasti forem (*rúpadhátu*), uvnitř centrální *stúpy*, která sama o sobě symbolizuje celou nauku a všechny buddhy a představuje oblast beztvorosti (*arúpadhátu*).⁵⁷

3.5. Sochy buddhů

Celkem 504 sochy buddhů⁵⁸ představují jeden z největších interpretačních problémů, jehož vyřešení by velice pomohlo pochopení smyslu Borobuduru jako celku. Nalézají se na něm šest typů soch, které se liší tím, jaké mají gesto rukou (*mudrá*) (viz obr. 22-27). Jsou rozmístěny tímto způsobem: v nikách balustrád prvních čtyř čtvercových galerií 96 na každé světové straně (368 dohromady), 64 v nikách balustrády páté čtvercové galerie a 72 v perforovaných *stúpách* tří kruhových teras. Právě počet šesti typů činí problém, protože většina známých zobrazení ať už mahájánových nebo vadžrajánových, obsahuje pouze pět *dhjánibuddhů*, z nichž čtyři hlídají každou světovou stranu a pátý nadhlavník.

Na čtyřech spodních terasách jsou sochy *dhjánibuddhů* umístěny tak, že hledí směrem ven a díky svému vysokému umístění jsou vidět zdaleka. Na východní straně je Akšóbhja, který představuje historického Buddha Šákjamuniho s gestem dotyku země (*bhúmisparšamudrá*). Odpovídá historickému buddhovi Kónakámunimu a bódhisattvovi Vadžrapánu. K jihu je Ratnasambhava, který představuje Buddha s gestem plnění slibů (*varadamudrá*). Odpovídá historickému buddhovi Kášjapovi a bódhisattvovi

⁵⁶ Krom, N. J., *Barabudur...*, vol. II, 159-172.

⁵⁷ Frédéric, L., *Borobudur...*, 114.

⁵⁸ Za umělecký vzor soch Borobuduru bývá považován styl sochařství z období guptovské dynastie, který se na Jávu dostal prostřednictvím styků s dynastií Pálů ze severovýchodní Indie. Viz Klimtová, Z., *Na cestě jihovýchodní Asii*, in *Obraz Buddhy Šákjamuniho v asijském umění*, Praha: Národní galerie 1996, 14-15. Srov. též Auboyer, J., Goepper, R., *Umění dálného východu*, Praha: Artia 1972, 89-90.

Ratnapánimu. Směrem na západ je Amitábha (obr. 28), který představuje historického Buddhu Šákjamuniho, s gestem meditace (*dhjánimudrá*). Odpovídá historickému buddhovi Šákjamunimu a bódhisattvovi Avalókitéšvarovi. K severu je Amóghasiddhi, který představuje Buddhu chráněného před živly *nágským* králem (zemní démon ve formě hada). Má gesto nebojácnosti (*abhajamudrá*). Odpovídá budoucímu buddhovi Maitréjovi a bódhisattvovi Vadžrapánimu.⁵⁹

Identifikace soch na balustrádě páté čtvercové galerie je poměrně obtížně řešitelným problémem. Teoreticky by to měl být *dhjánibuddha* nadhlavníku Vairóčana, který bývá umístěn ve většině *mandal* ve středu jako hlavní buddha. Ale kteří jsou v tom případě buddhové z perforovaných *stúp* na kruhových terasách? Šedesát čtyři buddhů podél páté balustrády má gesto vyučování nauky (*vitarkamudrá*).

Frédéric se domnívá, že buddha plnicí funkci přechodu mezi čtyřmi směrovými *dhjánibuddhy* prvních čtyř balustrád a řídicím buddhou Vairóčanou, by musel symbolizovat dokonalé (pozemské) vědění. Proto on ještě náleží k světské oblasti čtvercových teras, ale bez rozlišení pokud se týče směru (gesto *vitarkamudrá* na všechny světové strany). Proto tedy buddha reprezentovaný na páté balustrádě, nemůže být nikdo jiný než bódhisattva Samantabhada.⁶⁰ Tato interpretace má hlubokou vnitřní logiku vzhledem k tomu, že jeden z hlavních *dhjánibódhisattvů* Samantabhada je uctíván jako ochránce všech, kdo vykládají nauku, a zároveň bývá podřízen nejvyššímu buddhovi Vairóčanovi,⁶¹ jehož sochy jsou s největší pravděpodobností umístěny v perforovaných *stúpách* tří kruhových teras. Dalším argumentem pro tento výklad jsou reliéfy na hlavní zdi čtvrté galerie zobrazující Samantabhada, jak pokládá své ruce na hlavu učedníka Sudhany a potvrzuje jeho dosažení *samádhi*.

Ve zvláštní formě buddhismu prezentované v Borobuduru proto lze najít pět *džinů*⁶² (čtyři směrové *džiny* a Samantabhada), plus nejvyššího buddhu Vairóčanu, (v perforovaných *stúpách*). Tři kruhové terasy by potom znázorňovaly moudrost Samantabhady. Skutečnost, že tam je šest *džinů*, spíše než pět z tradic nauk převládajících v době budování Borobuduru, může podporovat tezi, že tento monument

⁵⁹ Frédéric, L., *Borobudur...*, 182. Toto dělení odpovídá rozmístění na Borobuduru, ale je pouze jedno z možných. Werner například zmiňuje pro buddhu jižního směru gesto dávání (*dánamudrá*) a jako bódhisattvu severního směru Višvapániho. Srov. Werner, K., *Náboženské tradice Asie...*, 198-199.

⁶⁰ Ibid., 184.

⁶¹ *Lexikon východní moudrosti*, Olomouc: Votobia 1996, 374-375.

⁶² Frédéric toto označení používá jako ekvivalentní označení *dhjánibuddhů*. Viz Frédéric, L., *Borobudur...*, 176.

byl spojený s jógačárovými školami. Vrcholová *stúpa* by pak představovala koncept prázdnoty *śúnjatá*.⁶³

Sedmdesát dva buddhů uvnitř perforovaných *stúp* tří kruhových teras jsou všichni stejní, s gestem roztočení kola Zákona (*dharmáčakramudrá*) typické pro Vairóčanu nejvyššího buddhu, který symbolizuje šíření buddhistického zákona. Odpovídá mu historický buddha Krakučchanda a hlavní bódhisattva Samantabhadra,⁶⁴ který šíří učení do všech směrů. Toto by vysvětlovalo, proč jsou sochy uspořádané v kruhu a jsou všechny stejné. Buddhové na prvních dvou kruhových terasách jsou částečně viditelní – lépe než ti na poslední kulaté terase, kde mají *stúpy* méně otvorů. Tyto poslední perforované *stúpy* proto fungují jako přechod mezi napůl viditelným a neviditelným, symbolizovaným masou vrcholové *stúpy* právě tak, jako buddhové prvních dvou kruhových teras tvoří přechod mezi viditelnými buddhy čtvercových galerií a téměř úplně neviditelnými z poslední terasy. To by symbolizovalo postup poutníka potom, co dosáhl nejvyššího vědění (reprezentovaný sochami na páté balustrádě), kdy on postupuje k prázdnotě (*śúnjatá*) představované vrcholovou *stúpou*.⁶⁵

Tato interpretace soch Borobuduru založená na práci L. Frédérica není nicméně jediná možná. Například Werner považuje, v souladu s trikájovou naukou, 64 soch páté balustrády za zobrazení Buddhy Šákjamuniho plnění roli přechodu mezi úrovní pravdy zažívané v meditační vizi (*sambhógakája*) a úrovní absolutní pravdy (*dharmakája*), která je reprezentovaná Vairóčanou.⁶⁶ Podle Dietricha Seckela a Jana Fonteina je na páté balustrádě Vairóčana, což odpovídá některým japonským školám. Albert Le Bonheur taktéž považuje 64 soch za Vairóčanu, ale 72 na kruhových terasách podle něj představují Mahávairóčanu.⁶⁷

Patrně nejnovější interpretační pokus předložil M. Long. Podle jeho názoru byl celý vrchol monumentu navržen tak, aby symbolizoval pět nauk metody nejvyššího probuzení (*abhisambódhi*), který Buddha poznal ještě jako bódhisattva v nebi *Akaništha*, kde se stal plně probuzeným Buddhou a který je mimo jiné popsán v textu Sang Hjang

⁶³ Ibid., 184.

⁶⁴ *Lexikon východní moudrosti...*, 502.

⁶⁵ Frédéric, L., *Borobudur...*, 184-185.

⁶⁶ Werner, K., *Náboženské tradice Asie...*, 570.

⁶⁷ Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., Introduction, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 6.

Kamahjanikan. Zajímavé na jeho výkladu je zahrnutí solárního, lunárního a také numerického symbolismu. *Harmiky stúp* na dvou dolních kruhových terasách jsou čtvercové, protože těchto 56 buddhů představuje počáteční bod pro působení *džinů*, kteří se objeví v pravoúhlých galeriích dole. Kosočtverečné otvory na těchto 56 *stúpách* symbolizují slunce jako prostředek, který oddělí zemi, nad kterou čtveřice *džinů* předsedá. *Harmiky 16 stúp* vrchní řady jsou oktagonální, protože představují podstatu Vairóčany jenž z vrcholu dohlíží na osm směrů prostoru. Čtvercové otvory těchto 16 *stúp* symbolizují, že jsou zdrojem zbývajících *džinů* a *stúp* na vrcholu. Hlavní *stúpa* na vrcholu má oba tvary, čtvercovou *harmiku* a oktagonální *jašti* proto, aby naznačila, že je skutečným zdrojem jak tří kruhových, tak pěti čtvercových teras jako architektonické tělo plně projeveného Buddha. Ten se proto podle Longa objeví v Borobuduru čtyřikrát: 1. v jeho *dharmakájové* formě jako hlavní *stúpa* ve světě beztvorosti (*arúpadhátu*); 2. v jeho *sambhógakájové* formě jako 72 buddhů ve *stúpách* v nebeském ráji Vairóčany v nadhlavníku světa tvarů (*rúpadhátu*); 3. jako Vairóčana-Šákjamuni, který káže 33 božstvům na hoře *Méru* na vrcholu světa touhy (*kámadhátu*) z 64 nik nad pátou galerií. 4. a jako Šákjamuni-Vairóčana, který káže v pozemském světě lidí dole.⁶⁸

Z výše uvedeného vyplývá, že pokud nedojde k objevu nějakého v současnosti neznámého textu, který by souhlasil s rozmístěním soch na Borobuduru, je nutné se spolehnout na teorie založené na částečně spekulativních předpokladech.

⁶⁸ Blíže viz Long, M., *In Pursuit of Sacred Science...*, Part III [online]. 2002 [2008-03-09]. Dostupné z http://www.borobudur.tv/survey_3.htm.

4. Interpretace

Interpretace Borobuduru jako celku představuje nejobtížnější součást bádání. Bylo předloženo mnoho pokusů vysvětlit ho v jeho celistvosti se zahrnutím všech aspektů, ikonografickými počínaje a funkcionálními konče. Při uvážení všech překážek, jež stojí tomuto úsilí v cestě, je třeba konstatovat, že toto úsilí je již předem téměř jistě předurčeno k neúspěchu. Jak bylo naznačeno výše, i různé dílčí problémy lze vykládat mnohdy zcela rozdílnými způsoby. Při pokusu o celkovou interpretaci je nevyhnutelné vybrat dílčí interpretace, které se hodí do konkrétního výkladového rámce, a tím vyloučit jiné, jež mnohdy mají minimálně stejnou míru relevance. Několik příkladů v této části práce ilustruje problémy, které se nevyhnutelně vyskytnou.

4.1. Borobudur jako reprezentace konceptu tří světů (*trilóka*)?

Mezi základní otázky patří, zda došlo v průběhu stavby k nějakým změnám původního plánu. Podle legendy Borobudur navrhl božský architekt Gunadharm, jehož účast se prý projevuje tvarem kopce Menoreh jižně od monumentu, výzkumy ale ukazují, že ve skutečnosti došlo k několika změnám. Již první rekonstrukce vrcholu provedená van Erpem (1907) ukázala, že stavba byla minimálně jednou přerušena a dostavba byla provedena podle změněných plánů.⁶⁹ Jacques Dumarcey dospěl dokonce k závěru, že plán byl změněn čtyřikrát během padesáti let.⁷⁰

Tento závěr je velmi důležitý, protože zásadním způsobem zpochybňuje jednu z nejvíce opakovaných interpretací, která tvrdí, že Borobudur symbolizuje tři úrovně prostoru *trilóka*.⁷¹ Tento koncept vychází z buddhistické kosmologie,⁷² podle které je prostor členěn do tří sfér. 1. sféra žádosti (*kámalóka* nebo *kámadhátu*), kde vládnu pohlavní chtíče a další formy žádostivosti. Zhrnuje obyvatele pekel, lidí, zvířata, šest tříd bohů a asury. 2. sféra forem (*rúpalóka* nebo *rúpadhátu*), kde již není touha po sexualitě a potravě, avšak dále trvá možnost požitků. Zahrnuje ty bohy, kteří dlí v *dhjánových* nebesích. Znovuzrození je zde možno dosáhnout praktikováním čtyř stupňů meditačního

⁶⁹ Frédéric, L., *Borobudur...*, 23.

⁷⁰ Miksic, J., *Borobudur...*, 46.

⁷¹ Tato teorie je nejčastěji publikována v dílech, která se Borobudurem nezabývají primárně, patrně proto, že je pro svou jednoduchost lépe použitelná, než jiné složitější teorie, které potřebují k alespoň rámcovému popisu mnohem více prostoru. Příkladem takovýchto publikací jsou například Wilson, C., *Místa, kde se lidé setkávají s bohy*, Praha: Knižní klub 1998, 102-103. *Divy světa*, Praha: Knižní klub 1993, 100-101. Oplt, M., *Hledání Indonésie...*, 48-50.

⁷² K buddhistické kosmologii blíže viz Topinka, D., *Buddhistická kosmologie*, Brno: Masarykova univerzita 1997.

pohroužení (*dhjána*).⁷³ 3. sféra beztvarosti (*arúpalóka* nebo *arúpadhátu*), která představuje čisté duchovní kontinuum.⁷⁴

Jako první aplikoval na Borobudur toto trojí dělení Willem Frederic Stutterheim. Podle něho skrytá dolní základna s reliéfy z *Mahákarmavibhanga* představuje sféru *kámadhátu*, čtyři čtvercové galerie sféru *rúpadhátu* a tři kruhové terasy plus vrcholová *stúpa* sféru *arúpadhátu*, kterou navíc ztotožňuje s *nirvánou*. Tato teorie by měla opodstatnění právě jenom v případě, že by byla celá stavba provedena podle jednoho nezměněného plánu a dobře by odpovídala některým teoriím, podle nichž na vrcholu původně neměly být kruhové terasy, ale jedna veliká *stúpa*.⁷⁵ V tomto případě by také čtyři galerie mohly symbolizovat čtyři *dhjány*. Při uvážení současné podoby monumentu, lze však vidět hned několik potíží. První a největší představují skryté reliéfy, které těžko mohou představovat sféru *kámadhátu*, když je poutník nevidí. Rovněž označení kruhových teras za součást sféry *arúpadhátu* lze považovat za problematické. Při přechodu z uzavřeného prostoru galerií na kruhové se sice před člověkem otevře prostor a výhled do dálky, ale rozhodně nedojde k absenci tvarů, nýbrž pouze k jejich změně z pravoúhlých na oblé. Někteří autoři se pokusili problém nemožnosti zahrnout do této interpretace reliéfy *Mahákarmavibhanga* vyřešit tím, že za sféru *kámadhátu* považují čtyři galerie, za sféru *rúpadhátu* tři kruhové terasy a za sféru *arúpadhátu* vrcholovou *stúpu*. V tomto případě však vzniká problém s *dhjánibuddhy* na balustrádách galerií, kteří by tak patřili do sféry touhy. Pokud je zohledněna výše zmíněná skutečnost, že plány byly v průběhu stavby několikrát změněny, lze tuto interpretaci, pokud vůbec, přijmout jen s nejvyšší opatrností.⁷⁶

4.2. Interpretace Borobuduru na základě textů

Jak již bylo řečeno výše, další otázkou je, jaké buddhistické texty byly známé stavitelům Borobuduru, a nakolik se jimi nechali vést při jeho návrhu. Další část z

⁷³ Blíže viz *Lexikon východní moudrosti...*, 111-112.

⁷⁴ *Ibid.*, 483.

⁷⁵ Tuto teorii navrhl Henri Parmentier a dále rozpracoval Diagoro Chihara. Viz Frédéric, L., *Borobudur...*, 23-27.

⁷⁶ V dnešní době ji již takřka žádný badatel nebere příliš vážně. Například L. O. Gómez sice připouští možnost, že Borobudur je rozdělený základním způsobem do tří úrovní, ale odmítá je identifikovat se třemi sférami (*dhátu*). A úplně odmítá Stutterheimovu identifikaci *arúpadhátu* s *nirvánou*, protože pro to neexistují žádné textové důkazy. Blíže viz Gómez, L., O., *Observations on the Role of the Gandavyúha in the Design of Barabudur...*, pozn. 32, 191-192. Srov. také Wayman, A., *Reflections on the Theory of Barabudur as a Mandala*, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, pozn. 67, 170. U některých autorů lze nicméně vysledovat jistou ambivalenci v přístupu k této teorii. Třeba L. Frédéric ji na několika místech zpochybňuje (s. 64-65, 187) a na jiném ji používá ke svému výkladu (s. 114). Viz Frédéric, L., *Borobudur...*, 64-65, 114, 187.

interpretačních pokusů je tedy vedena snahou nalézt text nebo texty, jež mohly být vodítkem při návrhu celkové koncepce monumentu.

4.2.1. Interpretace Borobuduru na základě Lotosové rozpravy

(*Saddharmapundarikasútra*)

Patrně první pokus o ztotožnění celkové koncepce monumentu s nějakým buddhistickým textem učinil Paul Mus, když navrhl možnost, že inspirací pro něj byla Lotosová rozprava (*Saddharmapundarikasútra*), která patří mezi nejdůležitější a nejpopulárnější mahájánové rozpravy, a jejíž původ je zřejmě v Indii v 1. nebo 2. století. Skládá se z 28 kapitol (nebo 27 – různé dochované verze mají odlišný počet kapitol).⁷⁷ Podle Lotosové rozpravy Buddha Šákjamuni ve své *dharmakájové* formě vyučuje různé bytosti shromážděné na Supím vrchu (Grdhakúta) a vysvětluje svým žákům, proč je učil, že jsou tři různé stezky k probuzení, zatímco ve skutečnosti existuje jen jedna. Důvodem bylo použití vhodných prostředků (*upája*), díky nimž objasňuje nauku způsobem, který odpovídá úrovni jejich duchovního vývoje.⁷⁸ Ze země se objevila sedmihranná *stúpa*, která obsahovala dávného buddhu Prabhútaratnu, který kázal Lotosovou rozpravu, potom zažil *nirvánu*, ale vždy se znovu objevil, když byla přednášena. Zviditelnil se uvnitř své *stúpy* a Šákjamuni si sedl vedle něj. Šákjamuni shromáždil nespočetné množství buddhů a bódhisattvů z mnoha světů, kteří se objevili pod sítěmi ověšenými drahokamy. Země se neustále měnila na nebe. Města, oceány, hory a lesy zmizely a byly nahrazeny sítěmi s drahokamy a vonnými tyčkami, protože ale byli stále dost daleko od Šákjamuniho a přáli si být mu blíže, vytvořil velký otevřený prostor, ve kterém mu mohli být všichni nablízku. Líčení vrcholí, když přichází na vrcholek hory bódhisattva Samantabhadrá, který slibuje chránit a pomáhat každému, kdo se bude řídit Lotosovou rozpravou.⁷⁹

P. Mus ve své nedokončené práci nijak blíže nespecifikoval důvody, na základě kterých vyslovil svou teorii. Jan J. Boeles rozpracoval detailní teorii, postavenou na jeho myšlence. Podle jeho interpretace zobrazují kruhové terasy právě tu ukázkou z rukopisu,

⁷⁷ Blíže viz Buswell, R., E., Jr., ed. *Encyclopedia of Buddhism*, 2 vols., Macmillan Reference USA 2004, vol. I, 471-477.

⁷⁸ Tento výklad je nejdůležitější část rozpravy z hlediska naučného obsahu. Šákjamuni vysvětluje bytostem, že jedinou cestou (*ékajána*) k pravdě pro všechny je cesta dokonalého probuzení (*buddhajána*). Tři cesty, které učil dříve byly tyto: 1. cesta žáků či následovníků (*śrāvakajána*), 2. cesta osamělého probuzení (*pratjékabuddhajána*) a 3. cesta bytostí, které usilují o probuzení nebo již stanuly (trvale) na jeho prahu a které svou činností a udělováním instrukcí vedou jiné bytosti k osvobození (*bódhisattvajána*). Viz Werner, K., *Povaha a poselství Lotosové sútry aneb K nástupu mahájánového buddhismu*, in *Religio* 2/98, 115-130. Tato studie obsahuje poměrně podrobný popis obsahu Lotosové rozpravy a také informace o jejím původu.

⁷⁹ Miksic, J., *Borobudur...*, 54.

kteřá popisuje zjevení *stúpy* s tělem starověkého buddhy Prabhútaratny. Vrcholová *stúpa* tak představuje právě onu *stúpu*, vystoupivší ze země se starověkým buddhou uvnitř. 72 *stúp* kruhových teras by mělo reprezentovat množství buddhů a bódhisattvů, kteří vyučují v různých buddhovských polích (*buddhakšétra*) a perforace *stúp* vyjadřuje myšlenku, že pouze ti, kteří se již stali bódhisattvy, mohou vidět Šákjamuniho a Prabhútaratnu. *Stúpy* na horní terase reprezentují zemi a ty na dolních dvou kruhových terasách odpovídají těm buddhům a bódhisattvům, kteří byli pokryti sítěmi drahokamů. Buddhové na páté balustrádě by pak reprezentovali Šákjamuniho, čemuž má nasvědčovat skutečnost, že na závěrečném reliéfu série zobrazující jeho život na první galerii (Ia 120), je zobrazen, jak pronáší první rozpravu s gestem *vitarkamudrá*, tedy jako buddhové na páté balustrádě. Otevřený prostor horních kruhových teras by mohl být ztvárněním onoho otevřeného prostoru vytvořeného Buddhou pro myriády božstev. Kromě toho může Borobudur jako celek symbolizovat také Supí vrch. Skutečnost, že se Samantabhadra objevuje v poslední kapitole Lotosové rozpravy, spojuje horní terasy s reliéfy z *Bhadračari*. Tento náznak souvislosti mezi dvěma hlavními částmi monumentu podle Boeese také posilují teorii, že Borobudur zobrazuje Lotosovou rozpravu.⁸⁰

Tato teorie má však několik nepřehlédnutelných slabín. Například nijak nevysvětluje počet 72 *stúp* na kruhových terasách a důvod, proč sochy v nich mají gesto *dharmáčakramudrá* a ne *vitarkamudrá*, tedy gesto vyučování. Nevysvětluje ani sochy na balustrádách a jejich rozdílné *mudry*, které jednoznačně implikují, že jsou rozmístěny podle nějakého systému. Lotosová rozprava patří mezi nejranější mahájánové *sútry* a neobsahuje žádný náznak učení o *dhjánibuddzích*.⁸¹ Pokud tedy byla Lotosová rozprava inspirací stavitelům Borobuduru, pak zřejmě pouze velmi volnou a takřka určitě ne jedinou.

4.2.2. Interpretace Borobuduru na základě Rozpravy o sestoupení na Lance (*Saddharmalankávatárasútra*)

Nejnoveji se pokusil o interpretaci Borobuduru M. Long na základě Rozpravy o sestoupení na Lance (*Saddharmalankávatárasútra*). Zaměřuje se sice na vrchol monumentu, jeho práce však obsahuje i několik zajímavých postřehů týkajících se spodní

⁸⁰ Ibid., 55. Srov. též Werner, K., *Náboženské tradice Asie...*, 572-573.

⁸¹ Werner se domnívá, že buddhové v nikách mají naznačit mnohost světů (buddhovských polí), které Šákjamuni osvětlil paprskem světla, jež vyslal z bodu mezi svým obočím (*úrna*). To však stejně nevysvětluje rozdílné *mudry* na různých světových stranách. Viz Werner, K., *Náboženské tradice Asie...*, 572-573.

části stavby. *Lankavatárasútra* (v literatuře je většinou používán tento zkrácený název) patří spolu s Lotosovou rozpravou k nejdůležitějším mahájánovým spisům. Sestavena byla pravděpodobně ve 3. nebo 4. století.⁸² Rozprava líčí, jak Buddha sestoupil na Šrí Lanku, kde zodpověděl otázky bódhisattvy Mahámatiho.

Jednou z ústředních myšlenek *Lankavatárasútry* je koncept *tathágatagarbha*, podle kterého každá bytost obsahuje ve svém nitru zárodek buddhovství (nebo *tathágoty*), a tedy potencialitu k procitnutí (*bódhi*). Long vidí jisté analogie (ne totožnosti) mezi významy tohoto pojmu tak, jak je v rozpravě používán a hinduistickým kosmogonickým konceptem zlatého vejce (*hiranjagarbha*), tedy živoucím kosmickým principem obsaženým ve všech tvorech.⁸³ Dokládá, že buddhističtí stavitelé na Jávě používali architektonické principy vzešlé z hinduismu. Celý vrchol monumentu je podle jeho názoru rozvržen podle principu *vastupurušamandaly* ve verzi, která obsahuje 81 pole, přičemž 9 jich zabírá vrcholová *stúpa* a 16, 24 a 32 pole jsou obsazena *stúpami* tří kruhových teras (obr. 29, 30).⁸⁴ Devět polí tvořících střed (*brahmanasta*) symbolizuje aspekt *hiranjagarbha* jako prvotního zárodku kosmického světla a z něj pochází světlo všech dob a ve všech směrech. V *Lankavatárasútre* je také popisován Buddha při vyzařování světla z různých částí svého těla (z místa mezi obočím, pórů kůže atd.). Long to považuje za možný důvod perforace *stúp*, protože existuje možnost, že sochy byly pozlacené a při osvětlení přímým slunečním světlem by otvory vycházelo ven intenzivní světlo.⁸⁵ Vnější hranici vrcholu Borobuduru, který představuje skryté jádro elementární

⁸² Některé publikace udávají, že se skládá z devíti kapitol plus desáté ve verších (viz Miltner, V., *Malá encyklopedie buddhismu...*, 201; *Lexikon východní moudrosti...*, 253-254), ale český překlad jich obsahuje třináct. Vydavatel pouze uvádí, že překladatel J. Černega překládal z „různých pramenů“, což není příliš seriózní přístup, protože znemožňuje případný kritický rozbor překladu. Viz „Lankavatára súra“, in *Výbor z buddhistických suter*, Bratislava: CAD Press 1995, 41-101. Podle dalšího zdroje je *Lankavatárasútra* souhrn různorodých materiálů s pozdějšími dodatky. Pokud jde o naučný obsah, její myšlenky jsou blízké škole *Jógačára*, ale významní myslitelé této školy Asanga ani Vasubandhu ji ve svých pracích nezmiňují. Viz Buswell, R., E., Jr., ed. *Encyclopedia of Buddhism...*, vol. I, 456.

⁸³ Long, M., *The Essence of Buddhahood. An Interpretation of Borobudur's Summit based on the Lankavatara Sutra*, Part II [online]. 2002 [2008-03-09]. Dostupné z http://www.borobudur.tv/lanka_02.htm. Ke konceptu *hiranjagarbha* blíže viz Werner, K., *Malá encyklopedie hinduismu*, Brno: Atlantis 1996, 90. Srov. též Filipický, J., *Encyklopedie indické mytologie. Postavy indických bájí a letopisů*, Praha: Libri 1998, 71.

⁸⁴ Long, M., *The Essence of Buddhahood. An Interpretation of Borobudur's Summit based on the Lankavatara Sutra*, Part III [online]. 2002 [2008-03-09]. Dostupné z http://www.borobudur.tv/lanka_03.htm. Vyjma těchto analogií autor shledává další zajímavé symbolické implikace, které se zdají víc než pouze náhodné. Tak například *stúpy* mají 44 čtvercových nebo 64 kosočtvercových otvorů, což dává v součtu posvátné číslo 108. Součet čtvercových otvorů a soch v 16 *stúpách* třetí kruhové terasy je 720, což může znázorňovat 360 dnů a 360 nocí hinduistického kalendářního roku.

⁸⁵ Long, M., *The Essence of Buddhahood...*, Part II.

formy, tvoří 32 *stúp* dolní kruhové terasy a symbolizují třicet dva znaků dokonalosti velkého muže (*dvátrinšadvaralakšana*).⁸⁶

Hlavní paralela se nachází v uspořádání stavby. V *Lankávatárasútre* se opakuje myšlenka, že bódhisattva dosáhne nejvyššího probuzení při zrození v nebi Akaništa, které je nejvyšší vrstvou sféry forem (*rúpadhátu*),⁸⁷ přičemž pobyt v něm se shoduje se sedmou úrovní (*dúrangamábhúmi*) desetidílné bódhisattvovské cesty.⁸⁸ Model deseti stupňů, který se objevuje v *Lankávatárasútre*, koresponduje se stupňovitou strukturou Borobuduru, kdy jsou jednotlivé stupně přiřazeny následujícím způsobem: skrytá základna která, obklopuje celý monument, odpovídá první úrovni, čtyři uzavřené galerie s reliéfy odpovídají úrovni druhé až páté, pátá čtvercová terasa odpovídá šesté úrovni, tři kruhové terasy odpovídají úrovni sedmé až deváté, a vrcholová *stúpa* odpovídá desáté a poslední úrovni. V tomto případě by výstup poutníka k první ze tří kruhových teras korespondoval s bódhisattvovým pobytem v nebi Akaništa.⁸⁹

Long sám ve své studii píše, že *Lankávatárasútra* ve skutečnosti nemusela sloužit přímo jako jakýsi plán pro stavbu Borobuduru (jak se dříve domníval J. L. Moens), ale rozhodně může být užitečná při bližším vysvětlení některých základních prvků jeho návrhu,⁹⁰ čímž naznačuje, že si nečiní nárok na kompletní rozkrytí jeho smyslu a funkcí. Cenné je zejména jeho zkoumání role hinduistických chrámových stavitelských principů a také možností číselného a astrologického symbolismu při návrhu monumentu.

Otázkou zůstává, zda je možné na Borobudur aplikovat symboliku desetidílné bódhisattvovské cesty a v případě, že ano, tak jakým způsobem. Většina badatelů sice používá dělení na deset stupňů (skrytá základna + pět čtvercových + tři kruhové terasy + vrcholová *stúpa*), ne však bez výhrad. A. J. Bernet Kempers považuje kruhový podklad vrcholové *stúpy* za samostatnou terasu,⁹¹ čímž dostane počet 11. Jiní autoři jako N. J.

⁸⁶ Long, M., *The Essence of Buddhahood...*, Part III. K 32 znakům dokonalosti blíže viz *Lexikon východní moudrosti...*, 120.

⁸⁷ Long, M., *The Essence of Buddhahood. An Interpretation of Borobudur's Summit based on the Lankavatara Sutra*, Part I [online]. 2002 [2008-03-09]. Dostupné z http://www.borobudur.tv/lanka_01.htm.

⁸⁸ Lankávatára súra, in *Výbor z buddhistických súter...*, 86-91. Na tomto stupni bódhisattva dosáhl stupně poznání, který mu umožňuje vstoupit do *nirvány*, což však neudělá, protože je veden slibem pomoci k osvobození všem bytostem. Jiné buddhistické prameny tyto úrovně uvádějí poněkud odlišně, a dokonce i v jiném počtu (11). Viz Werner, K., *Náboženské tradice Asie...*, 178-180. Srov. Těž Lesný, V., *Buddhismus*, Olomouc: Votobia 1996, 264-266.

⁸⁹ Long, M., *The Essence of Buddhahood...*, Part III.

⁹⁰ Long, M., *The Essence of Buddhahood...*, Part I.

⁹¹ Bernet Kempers, A., J., Barabudur: A Buddhist Mystery in Stone, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, pozn. 6, 119, 114.

Krom zase vrcholovou *stúpu* vůbec do počtu úrovní nezahrnují,⁹² díky čemuž dostanou počet 9. A opět je zde problém skryté základny – je možné ji do součtu vůbec zahrnout? L. Frédéric se domnívá, že ne, protože jak píše: „ke správné interpretaci Borobuduru je důležité neuvažovat o něm, jak měl vypadat původně, což v každém případě nemůžeme vědět přesně, ale spíše vidět monument tak, jak ho mohli vidět ti, kdo ho dokončili.“⁹³ Navíc je dobré si uvědomit, že počet úrovní monumentu není jediná možnost, jak lze v jeho struktuře dospět k číslu deset. Jak již bylo řečeno výše, při správném postupu čtyřmi galeriemi s reliéfy je nutno jimi projít desetkrát. Při uvážení zvyšující se abstraktnosti reliéfů a jejich zakončení (složení bódhisattvovských slibů Sudhanou), jeví se v tomto případě symbolika desetidílné bódhisattvovské cesty jako více pravděpodobná.⁹⁴ Tato možnost je ještě umocněna skutečností, že spodní část monumentu se pravděpodobně řídila nezměněným plánem. Nelze ovšem vyloučit ani variantu, že byla tato symbolika po změně původních plánů zdvojená. To je samozřejmě pouze další hypotéza, která však dobře ilustruje obtíže, které nastanou při pokusech o interpretaci Borobuduru za použití základních prvků nauky.

4.3. Borobudur jako hora, *stúpa*, *mandala*?

Snahy o vysvětlení monumentu na základě jednoho textu tedy nevedly k úspěchu, přestože přinesly některé zajímavé dílčí poznatky. Při množství symbolických znaků, které na něm lze nalézt, není tato skutečnost nijak překvapující. Posuzován jako celek bývá Borobudur nazírán většinou jako hora, *stúpa*, *mandala* nebo nějaká kombinace těchto prvků. Cílem této kapitoly je zhodnocení, nakolik je tento pohled na něj oprávněný.

Při posuzování možnosti, že Borobudur symbolizuje horu, je třeba do těchto úvah začlenit dva pohledy na její symbolismus, a to tradiční javánský a také importovanou hinduisticko-buddhistickou kosmologickou koncepci.

Uctívání hor má na Jávě tradici sahající daleko do minulosti a projevuje se například ve čtvercových pyramidově uspořádaných stavbách, které sloužily jako místa uctívání významných předků, a jež nalézáme na vrcholcích kopců na mnoha místech Jávy i dalších okolních ostrovů. Strany kopce, na kterém Borobudur stojí, měly původně

⁹² Casparis, J. G. de, The Dual Nature of Barabudur, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, pozn. 41, 80, 62.

⁹³ Cit. Frédéric, L., *Borobudur...*, 187.

⁹⁴ Srov. Miksic, J., *Borobudur...*, 48-49.

terasy uspořádané tak, že se monument zdál být pokračováním přirozeného kopce a vytvářelo to dojem jeho daleko větší výšky, než jaká opravdu je. Pozdější přidání širšího a nižšího úpatí, jež vidíme dnes, však eliminovalo vertikálnost stavby ve prospěch její horizontality. Také jméno dynastie Šailendra, jež se překládá jako Pán hory, se zdá tuto možnost podporovat. Dalším argumentem pro symboliku hory je nápis z planiny Ratubaka (datovaný do roku 792), jehož první verš vzdává poctu „hoře dokonalých buddhů“, což jasně naznačuje, že javánští buddhisté kladli do jedné roviny hory s mocnými duchovními silami.⁹⁵

Podle hinduisticko-buddhistické kosmologické koncepce by Borobudur představoval kosmickou horu Méru, která se nachází ve středu vesmíru a je jeho osou.⁹⁶ Není proto náhoda, že většina badatelů ho považuje za výsledek syntézy javánského kultu předků a buddhismu.⁹⁷ Podle de Casparise je místo, kde stavba stojí, totožné s místem, odkud rod Šailendrů pochází, a kde sídlili jeho předkové, předtím, než se rod stal významným a přenesl své sídlo do strategičtěji položené lokality. Místo, kde se Borobudur nachází je proto symbolickým duchovním středem jejich království a přeneseně i středem vesmíru⁹⁸ a zároveň plní ochrannou funkci nad celou zemí.⁹⁹ Tato interpretace také velmi dobře podporuje teorii, podle níž měl Borobudur vedle zjevné náboženské funkce také funkci symbolu legitimizujícího moc dynastie Šailendrů.

Zda je možné nahlížet na Borobudur čistě jako na *stúpu*, je sporné. *Stúpy* byly známy již ve starověké Indii coby pohřební mohyla významných jedinců.¹⁰⁰ V buddhismu se její význam odvozuje z textu *Maháparinibbánasutty*, kde Buddha udílí pokyny svému žákovi Ánandovi, aby jeho ostatky smrti byly po smrti rozděleny a nad nimi

⁹⁵ De Casparis rozebírá možnost, nakolik byl tento nápis adresován přímo Borobuduru. Konstatuje sice, že přímý důkaz pro toto tvrzení není, nicméně velmi dobře osvětluje myšlenkové pozadí v době jeho stavby. Viz Casparis, J. G. de, *The Dual Nature of Barabudur*, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 69-71. První tři verše nápisu jsou k dispozici v sanskrtském originále i v překladu do angličtiny jako příloha de Casparisovy studie. Viz *ibid.*, 73-74.

⁹⁶ I když jsou jednotlivé buddhistické kosmologie rozdílné, hora Méru se nachází vždy ve středu vesmíru. Viz Topinka, D., *Buddhistická kosmologie...*, 44-50. Srov. též Brauen, M., *Mandala: Posvátný kruh tibetského buddhismu*, Praha: Volvox Globator 1998, 18-25.

⁹⁷ Mezi jinými například R. Soekmono viz Frédéric, L., *Borobudur...*, 79. Miksic za příklad takové syntézy považuje niky se sochami na balustrádách, které podle něho připomínají javánské askety medituující v horských jeskyních, jako i bohy, jež sídlí v jeskyních na hoře Méru. Viz Miksic, J., *Borobudur...*, 48.

⁹⁸ Casparis, J. G. de, *The Dual Nature of Barabudur*, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 68-72.

⁹⁹ Wayman, A., *Reflections on the Theory of Barabudur as a Mandala*, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 150.

¹⁰⁰ Werner, K., *Malá encyklopedie hinduismu...*, 169.

vztyčeny *stúpy*, jejichž uctívání přinese každému užitek a štěstí.¹⁰¹ *Stúpa* se skládá ze čtvercové základny, polokulovitého těla (*anda*), na jehož vrcholu se nachází prostor čtvercového půdorysu (*harmiká*), do kterého se ukládají pozůstatky významných jedinců, cennosti nebo posvátné texty. Z *harmiky* vychází tyč (*jašti*), na níž jsou někdy umístěny slunečníky (*čhattrávalí*).¹⁰² *Stúpa* je ale také: „stavba, která na relativně malém prostoru zastupuje celý vesmír.“¹⁰³ *Harmiká* podle Brauena představuje vrchol hory Méru, jejíž zbytek je skryt pod *andou*.¹⁰⁴

Je zřejmé, že Borobudur obsahuje mnohé ze symboliky *stúpy*, ale označit za ni stavbu jako celek pravděpodobně nelze, protože takováto interpretace dostatečně nevysvětluje mnoho jejích architektonických prvků ani její funkci. Základní problém představuje neexistence nějakého univerzálního architektonického vzoru *stúpy*. Rovněž znalosti jejích možných symbolických funkcí rozhodně nejsou vyčerpávající. Nepravděpodobně se jeví možnost pohřebního účelu Borobuduru a je pochybné, zda by jeho tvůrci, při této jeho funkci, věnovali tolik nákladného úsilí k ozdobení základny reliéfy. Přestože se na Jávě i dalších ostrovech našlo mnoho *stúp*, žádná z nich nemá uspořádání podobné Borobuduru, a navíc nemálo jich obsahovalo popel a další vzácné předměty, jak je možné u tohoto druhu stavby očekávat.¹⁰⁵ Největší problém ovšem představuje 72 *stúp* na kruhových terasách, pro které neexistuje žádné vysvětlení ani analogie, pokud by celá stavba měla být považována za jedinou *stúpu*.

Názor, že Borobudur představuje *mandalu*, patří mezi ty nejvíce prezentované. Slovo *mandala* znamená v sanskrtu kruh. Ve skutečnosti se *mandalové* diagramy skládají z kombinace kruhových, čtvercových i trojúhelníkových obrazců. V buddhismu (zejména

¹⁰¹ Viz *Buddhovy rozpravy. Maháparinibbána sutta*, sv. 4, Praha: DharmaGaia 1995, 117-118.

¹⁰² Toto je pouze základní a obecný popis. *Stúpy* v různých oblastech buddhistického světa vykazují odlišnosti a liší se v závislosti na době a místě vzniku. Liší se dokonce i *stúpy* stojící na jednom místě (například v Sánči). Doložené je také uložení pozůstatků v nejspodnější části *stúp*. Viz Woodward, H., W., Jr., Barabudur as a Stúpa, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 124. Srov. též Buswell, R., E., Jr., ed. *Encyclopedia of Buddhism...*, vol. II, 803-808. K vývoji *stúp* viz též Šimková, Š., *Srovnání některých aspektů kosmologického významu gotické katedrály a buddhistické sakrální architektury*, Brno: Masarykova univerzita 2001, 13-24.

¹⁰³ Cit. Brauen, M., *Mandala...*, 30. Brauen dokládá analogie mezi tvarem *stúpy* a modelem vesmíru podle tradice *Kálačakra tantry*. Viz *ibid.*, 26-27. (Ke *Kálačakra tantře* blíže viz Bělka, L., *Buddhistická eschatologie: Šambhalský mýtus*, Brno: Masarykova univerzita 2004.) Tento výklad je samozřejmě možný, nicméně pouze jako jeden z mnoha. Woodward upozorňuje, že je snadnější souhlasit s tím, že *stúpa* určitým způsobem představuje vesmír, než specifikovat ekvivalentní části. Viz Woodward, H., W., Jr., Barabudur as a Stúpa, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 121.

¹⁰⁴ Brauen, M., *Mandala...*, 26. Podle jiného názoru *harmiká* může představovat slunce nebo měsíc. Viz Woodward, H., W., Jr., Barabudur as a Stúpa, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 127.

¹⁰⁵ K problematice *stúp* na ostrovech Nusantary viz Miksic, J., *Borobudur...*, 49-50.

vadžrajánovém) představuje symbolické ztvárnění kosmických sil v dvojrozměrné či trojrozměrné podobě a jsou užívány k různým vizualizačním a meditačním účelům. Existují *mandaly* jednorázové (např. z písku, rýžových zrněk apod.) i trvalé (jako malovaný obraz, odlité z kovu, ve formě staveb apod.). Mohou představovat jak vnější svět (makrokosmos), tak člověka (mikrokosmos).¹⁰⁶

V půdorysném pohledu je Borobudur kombinací kruhových a čtvercových forem a tedy základních stavebních prvků *mandaly*, což podle mnohých badatelů dokládá, že stavba je jejím druhem. Při povrchním pohledu je monument takto jistě možno vidět, nicméně málokterý autor si dal práci s tím dokázat, jakou konkrétní *mandalu* by měl Borobudur představovat, a jak a zda vůbec mohl být jako *mandala* používán.¹⁰⁷ Existují některé sekundární argumenty pro tento motiv v návrhu stavby. Kolem roku 800 došlo ve střední Jávě k rekonstrukci buddhistických chrámů tak, aby odpovídaly principům *mandaly*, a nové kláštery byly už stavěny specificky jako *mandaly*. Jako příklad mohou sloužit Candi Sewu, Candi Sari nebo Candi Mendut.¹⁰⁸ Je také známo, že tantrické nauky se pěstovaly na východní Sumatře na území Šrívidžaji, patrně již od 7. století.¹⁰⁹

Jeden ze směrů výzkumu se zabývá možnou souvislostí Borobuduru a dvou *mandal* (*Dharmadhátumandala* a *Vadžradhátumandala*) používaných japonskou školou Šingon. Jeho tvar a umístění na vrcholu hory připomíná umístění jehlanové věže na vrcholku hory Méru. Sochy v nikách na balustrádách čelící všem čtyřem světovým stranám odpovídají čtyřem buddhům, jež obklopují nejvyššího buddhu Vairóčanu ve *Vadžradhátumandale*. Vnější stěna nejnižší balustrády znázorňuje různé ochranné bytosti podobné těm, jež jsou znázorněny v *Dharmadhátumandale*. Brány v této *mandale* střeží *Káli* a *makary* stejně jako čtyři vstupy do monumentu.¹¹⁰ Posloupnost textů na galeriích by mohla mít souvislost s dělením tanter na čtyři stupně, které odpovídají různým úrovním duchovního postupu. Miksic považuje mnoho rysů návrhu Borobuduru

¹⁰⁶ Pro základní informace o *mandalách* viz Buswell, R., E., Jr., ed. *Encyclopedia of Buddhism...*, vol. II, 508-512. *Lexikon východní moudrosti...*, 280. Miltner, V., *Malá encyklopedie buddhismu...*, 157. Brauen, M., *Mandala...*

¹⁰⁷ Tento názor zastává například J. Miksic viz Miksic, J., *Borobudur...*, 52. Problém také představuje, že autoři těchto interpretací (Paul Mus, Heinrich Zimmer, Robert Heine-Geldern) měli v porovnání s dneškem k dispozici pouze minimum informací o *mandalách*. Viz Wayman, A., Reflections on the Theory of Barabudur as a Mandala, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 139-140.

¹⁰⁸ Miksic, J., *Borobudur...*, 52-53. Pro více informací o buddhistických chrámech ve střední Jávě viz Frédéric, L., *Borobudur...*, 27-33. Pro detailní popis dvou chrámů, které se nacházejí nejbližší Borobuduru (Candi Mendut a Candi Pawon) viz Long, M., *In Pursuit of Sacred Science. Pathway of Manifestation: An Encounter with the Ultimate Reality*, Part IV [online]. 2002 [2008-03-09]. Dostupné z http://www.borobudur.tv/survey_4.htm.

¹⁰⁹ Wayman, A., Reflections on the Theory of Barabudur as a Mandala, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 140.

¹¹⁰ Miksic, J., *Borobudur...*, 51-52.

za slučitelné s koncepty *mandaly*, a proto je přesvědčen, že sloužil v mnoha funkcích jako *mandala*. Byl podle něj místem, kde mohli být zasvěcenci uvedeni do vyšších stupňů vědomí. Zároveň ale přiznává, že nezůstaly žádné manuály, ze kterých bychom se dozvěděli, jak se *mandaly* na Jávě přesně používaly, ani způsob jejich korelace s ostatními funkcemi Borobuduru.¹¹¹

Velmi podnětnou interpretaci monumentu předložil ve své studii Alex Wayman.¹¹² Nejprve podrobně zkoumá vztah *mandal* nepálsko-tibetského typu a dvou *mandal* japonské školy Šingon a taktéž jejich souvislost s tradicí tantrického buddhismu praktikovaného v Nusantaře. Dochází k závěru, že šrívidžajská tantrická škola stejně jako tibetská tradice rozděluje *mandalu* na dvě hlavní části – jádro (*manda*) a obal (*-la*).¹¹³ Na základě tohoto poznatku interpretuje Borobudur jako systém dvou sub-*mandal*. První je sub-*mandala* galerií, kde první až čtvrtá galerie představují obal a pátá čtvercová terasa jádro. Toto jádro je zároveň symbolickým vyjádřením soumraku. Vnější *mandala* je také druh *Karunágarbhamandaly*, neboli *mandaly* zárodku soucítění, jež má dodat citícím bytostem odvalu usilovat o nejvyšší cíl reprezentovaný horními částmi monumentu.¹¹⁴ Druhá je sub-*mandala* *stúp*, kde 72 *stúp* kruhových teras tvoří obal a vrcholová *stúpa* jádro, a zároveň představuje kosmickou horu Méru. Tato sub-*mandala* je zároveň symbolickým vyjádřením noci¹¹⁵ a typem *Dharmakájamandaly*.¹¹⁶ Wayman svoji studii uzavírá tím, že dvě *mandaly* školy Šingon jsou příbuzné s významnou tantrickou školou malajského ostrovního moře, která měla pravděpodobně centrum v Šrívidžaji. Tento výklad je velice zajímavý a cenný zejména pokusem rekonstruovat podobu tantrického buddhismu praktikovaného v oblasti, jež je blízká Borobuduru a jež mohla sloužit jako jeden z inspiračních zdrojů při jeho návrhu. Nicméně nezbyvá než konstatovat, že ani tento nedokáže vysvětlit zdaleka všechny aspekty návrhu. Namátkou stačí opětovně zmínit 72 *stúp* na kruhových terasách. Waymanova teorie je spojuje do jednoho celku (obal sub-*mandaly*), přičemž nemá žádné vysvětlení pro jejich rozdílné

¹¹¹ Ibid., 52.

¹¹² Wayman, A., Reflections on the Theory of Barabudur as a Mandala, in Gómez, L., O., and Woodward, H., W., Jr., *Barabudur...*, 139-172.

¹¹³ Ibid., 146.

¹¹⁴ Ibid., 151-153.

¹¹⁵ Symbolika soumraku a noci souvisí s Buddhovým dosažením *nirvány*. Ibid., 153. Soumrak představuje Buddhu v meditaci, při které se zjevuje Mára a snaží se jeho úsilí zmařit. Noc potom představuje okamžik, kdy dosáhl *nirvány* tak, jak je tato událost líčena v jeho životopisech.

¹¹⁶ *Mandala* typu *sambhógakája* je v případě Borobuduru rovna sub-*mandale* galerií. V nikách těchto galerií jsou Budhové ve formě *sambhógakája*, kteří slouží citícím bytostem prostřednictvím své formy *nirmánakája*. Ibid., 161-162. Waymanova interpretace je založena na používání *mandal*, tak je vysvětluje Vadžravarman ve svém komentáři k *Sarvadurgatipariśódhanatantré*. Blíže viz ibid., 146-149.

perforace, počet otvorů ani odlišný tvar jejich *harmik*, tedy prvků, o nichž je nutno uvažovat jako o promyšleném symbolickém vyjádření nějakého dosud neznámého konceptu. Při komplexnosti a propracovanosti symbolismu monumentu lze jen obtížně připustit možnost, že tyto prvky by snad mohly plnit pouze nějakou dekorativní nebo nahodilou funkci.

Jsou ovšem i autoři, kteří interpretaci Borobuduru jako *mandaly* odmítají. Mezi ně patří L. Frédéric, který sice uznává jeho obecnou podobnost s *mandalou*, kterážto však neposkytuje dostatečná vysvětlení pro celý jeho návrh. Přichází však s názorem, že by Borobudur mohl představovat spíše *jantru*, jakožto nástroj meditace a sebezdokonalování pro ty, kdo hledají probuzení,¹¹⁷ a které byly taktéž požívány v tantrickém buddhismu. Tento výklad se dále snaží podpořit myšlenkou, podle které Borobudur tvořil jeden vrchol trojúhelníku, Candi Mendut druhý a jeho třetím vrcholem byl královský palác (*kraton*) Šailendrů, jenž se nacházel severovýchodně od Borobuduru a severozápadně od Candi Mendut. V tomto uspořádání do trojúhelníku vidí možnou analogii se *Šríjantrou*. Frédéric považuje za vhodné pokusit se tuto hypotézu verifikovat archeologickým průzkumem místa, kde se podle této jeho teorie *kraton* nacházel.¹¹⁸ Za problém této hypotézy lze považovat především mnohdy obtížnou odlišitelnost *jantry* a *mandaly* v jejich ikonografickém i funkčním aspektu. Jak píše M. Brauen, je jak jejich struktura, tak jejich funkce navzájem velmi podobná, a jsou proto často zaměňovány. Rovněž poznamenává, že *jantry* jsou většinou jen čárové a jsou vesměs určeny pro opakované použití, zatímco *mandaly* jsou složitější, barevné a v minulosti byly využívány jednorázově, taktéž mnoho nepomůže v jejich přesnějším rozlišení. Jedině snad poznámka o přítomnosti semenných slabik na většině *janter*¹¹⁹ a jejich absence na Borobuduru by mohla naznačovat, že i tento pokus o jeho interpretaci není prost slabých míst.

Z výše uvedeného vyplývá, že snahy interpretovat Borobudur jako stavbu jednotlivě symbolizující horu, *stúpu* nebo *mandalu* nebyly příliš úspěšné. Není to nijak překvapující při uvážení skutečnosti, že všechny tyto prvky buď přímo vycházejí nebo mají úzkou souvislost s uspořádáním vesmíru podle buddhistické kosmologie, a tedy jejich symbolická vyjádření se vzájemně prolínají a překrývají. Dělení na horu, *stúpu*

¹¹⁷ Frédéric, L., *Borobudur...*, 69-70.

¹¹⁸ *Ibid.*, 85-86.

¹¹⁹ Brauen, M., *Mandala...*, 12-13.

nebo *mandalu* a snaha je nějak jasně odlišit vychází z naší západní myšlenkové tradice, jež inklinuje k fragmentaci jevů a skutečností a jejich zpětného utřídění do srozumitelných taxonomických systémů. Při známé tendenci východního myšlení vidět všechny věci v jejich celistvosti je možné – nebo spíše pravděpodobné, že stavitelé Borobuduru použili zcela volně různé symboliky ve prospěch svého záměru, který však není přesně znám. Důsledkem toho dochází u většiny současných badatelů ke konstatování faktu, že se patrně nikdy nepodaří úplně vysvětlit všechny symbolické implikace, které monument nabízí, ani vysvětlit jeho přesnou funkci

5. Závěr

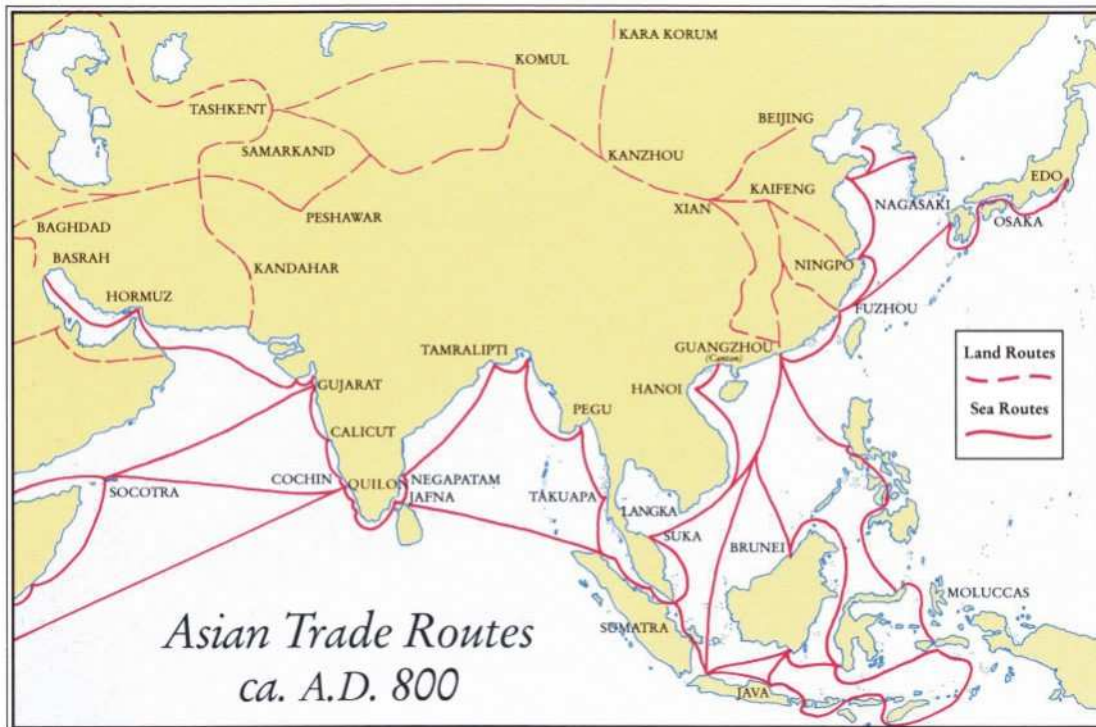
Zkoumání historického, kulturního a politického kontextu Borobuduru přineslo několik důležitých poznatků. Oblast Nusantary byla vystavena indickému kulturnímu vlivu nejméně od přelomu našeho letopočtu. Na jejím území byly známy a praktikovány všechny tři hlavní směry buddhistického myšlení, tj. *théraváda*, *mahájána* i *vadžrajána*, a úroveň učenosti na zdejších školách byla tak vysoká, že ty byly ne pouze zastávkou, ale mnohdy hlavním cílem buddhistů usilujících o vzdělání. I přes nevelké znalosti historie Jávy v 8.-9. století lze konstatovat, že zde panovala velká náboženská tolerance a zřetelné sklony k vzájemnému prolínání jednotlivých náboženských tradic.

Architektonická deskripce buddhistického monumentu Borobudur je nezbytná z toho důvodu, že podoba, v jaké se dochoval do dnešních dní, je primárním zdrojem informací o něm. Sekundárními zdroji je pouze několik nápisů nalezených na střední Jávě, u kterých ovšem není nezpochybnitelně prokázán jejich vztah k Borobuduru. Jeho architektonická deskripce ukázala, že plány stavby se v jejím průběhu několikrát změnila a to pravděpodobně jednak z technických příčin, a jednak z důvodu změny věroučných preferencí, což při snahách o interpretaci činí potíže. Rovněž je konstatována jistá disproporcionalita stavby a vyvozen závěr o malé pravděpodobnosti jejího zapříčinění nepřesnostmi při stavbě. Reliéfy a sochy mají vysokou uměleckou úroveň a přes zjevnou inspiraci indickými vlivy nejsou jejich pouhými kopiemi, ale rozvinutím, jež vyústilo ve svébytný umělecký styl.

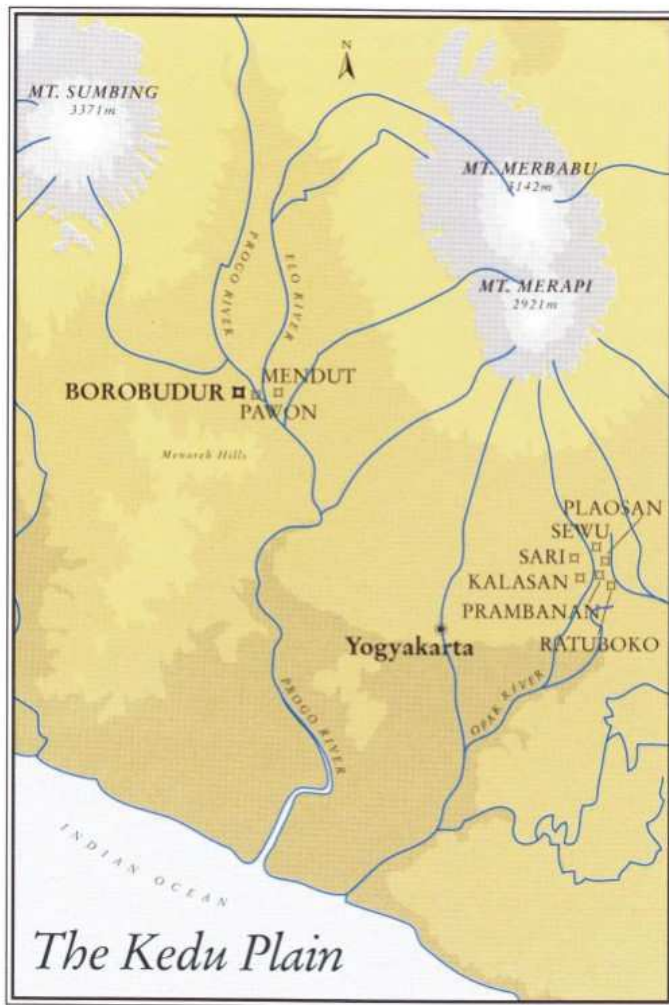
Pokud se interpretačních možností týče, lze konstatovat fakt, že monument nese velké množství symbolických znaků, které mají původ v hinduisticko-buddhistické kosmologii. To vedlo některé autory k úvahám o možném vlivu hinduistických písem (védy, bráhmány atd.) na návrh monumentu, což při výše zmíněné vysoké míře prolínání různých tradic na Jávě nelze vyloučit. Tato možnost je podpořena zvláště nepřesvědčivostí výsledků interpretačních pokusů založených pouze na použití buddhistických *súter*. Práce také zpochybnila některé interpretace, které, přestože již byly zásadním způsobem zpochybněny, jsou některými autory stále nekriticky akceptovány. Zásadním závěrem práce v oblasti interpretačních možností je zjištění nutnosti interpretovat monument v celé jeho komplexnosti a s použitím širokého spektra pramenné literatury. Pokud jde o funkci stavby, kterou se práce primárně nezabývá, lze poukázat na její dvojí povahu. U spodní části s reliéfy je vysoce pravděpodobný

didaktický účel, zatímco účel horní části je daleko více zahalen tajemstvím, které naznačuje její možné spojení s vadžrajánovými naukami.

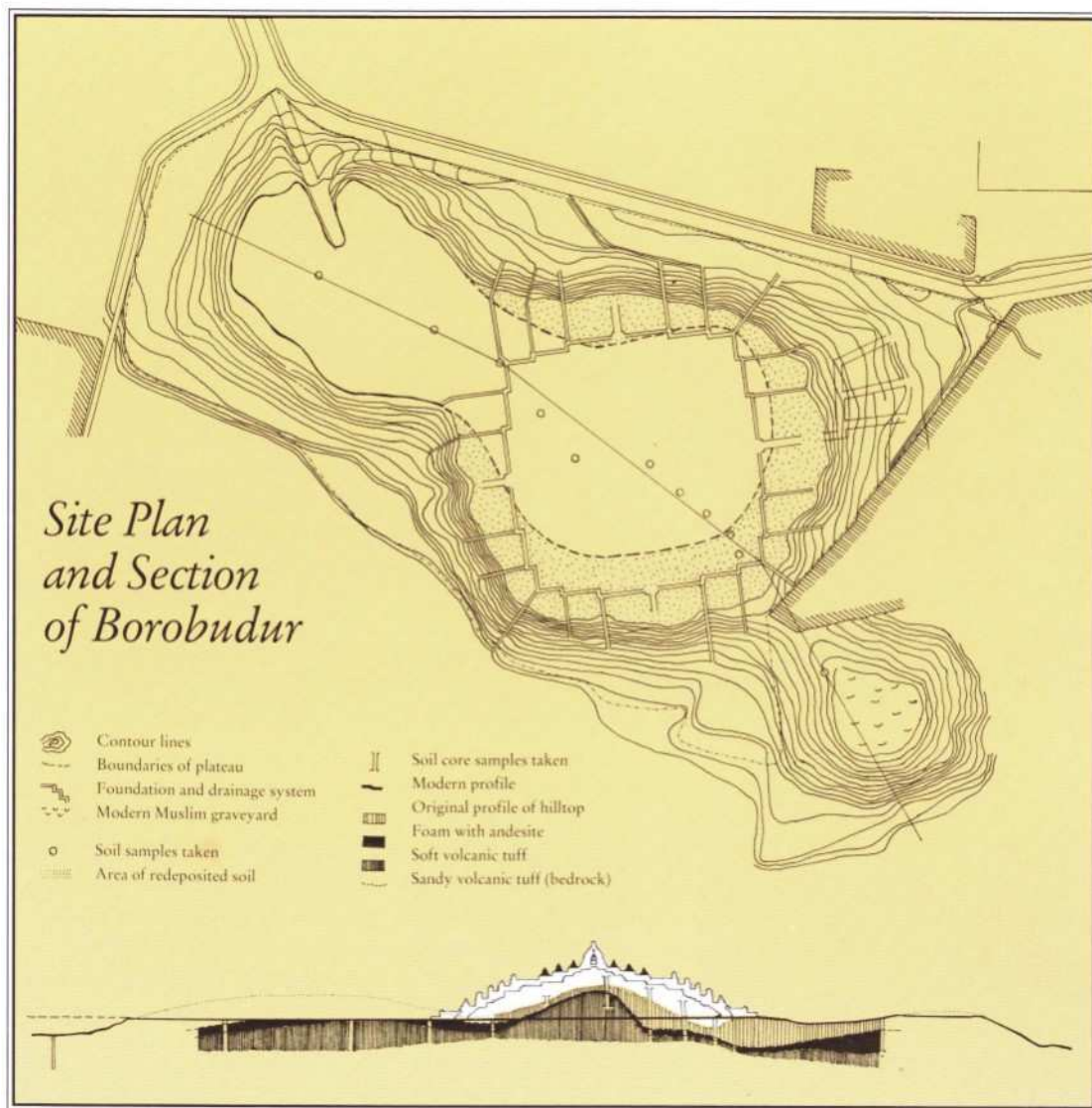
6. Obrazová příloha

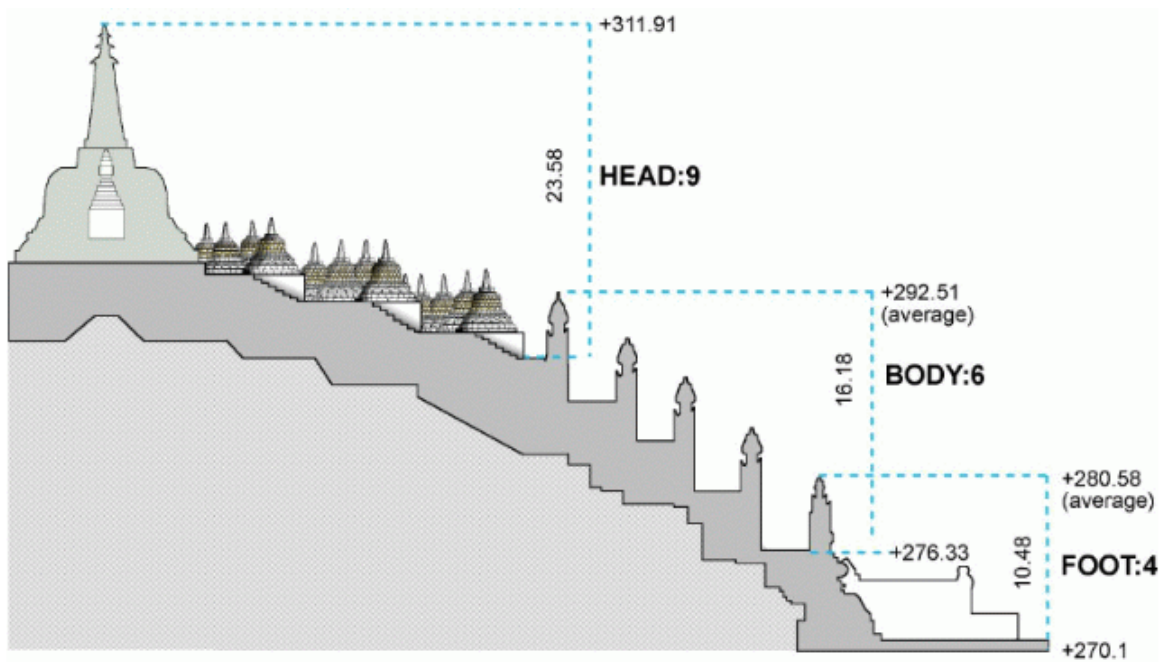
Obrázek 1. Mapa s vyznačením hlavních obchodních cest v Asii kolem roku 800. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 20.)

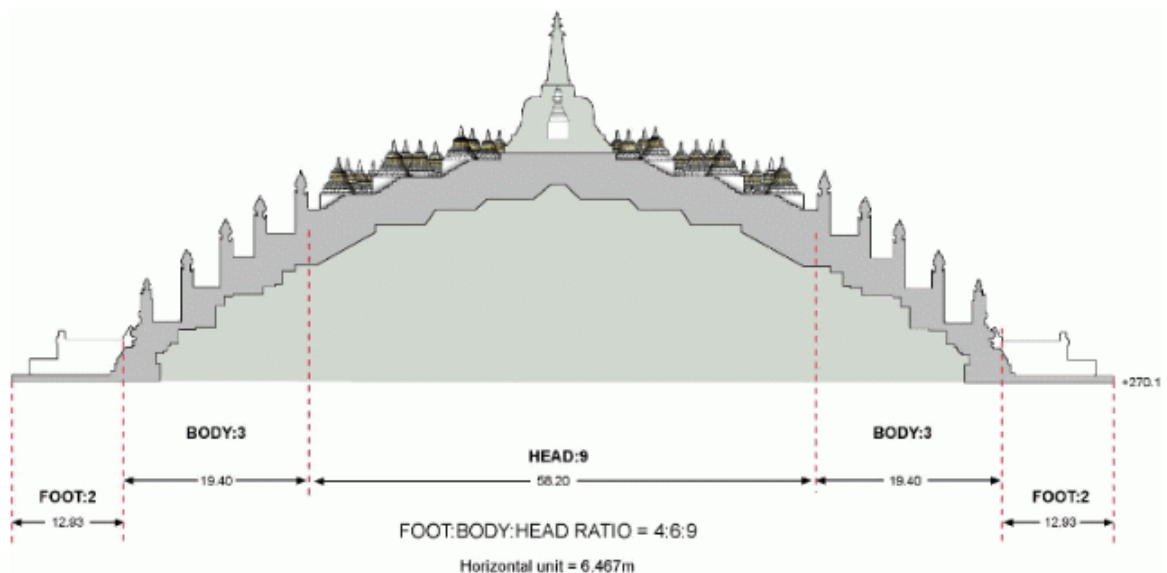
Obrázek 2. Mapa pláně Kedu. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur; Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 24.)

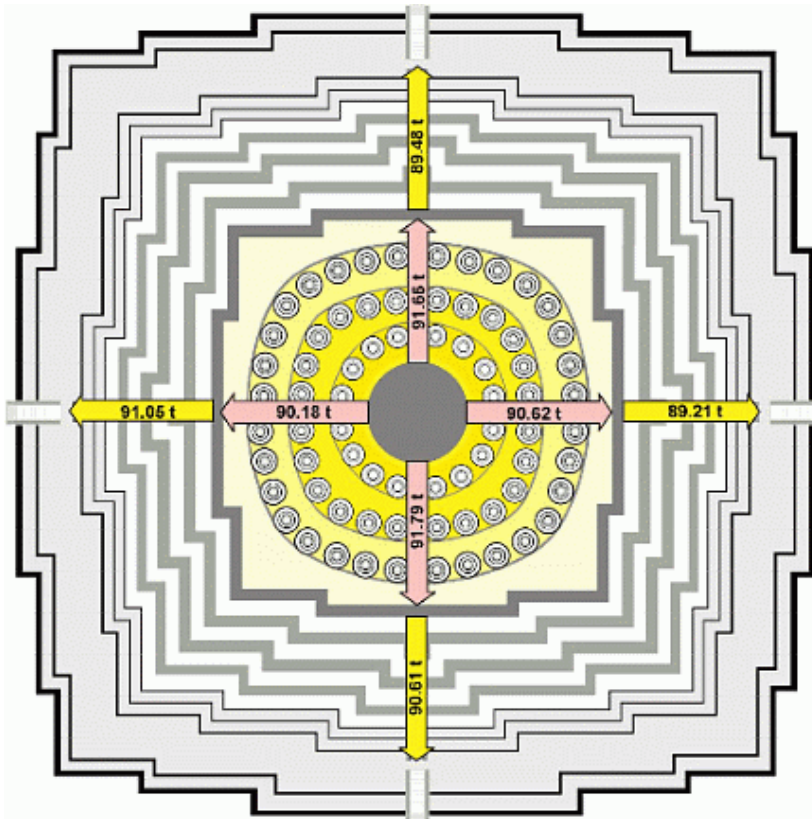
Obrázek 3. Situační plán a řez Borobudurem na němž je vidět původní tvar kopce na kterém byl postaven. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 25.)

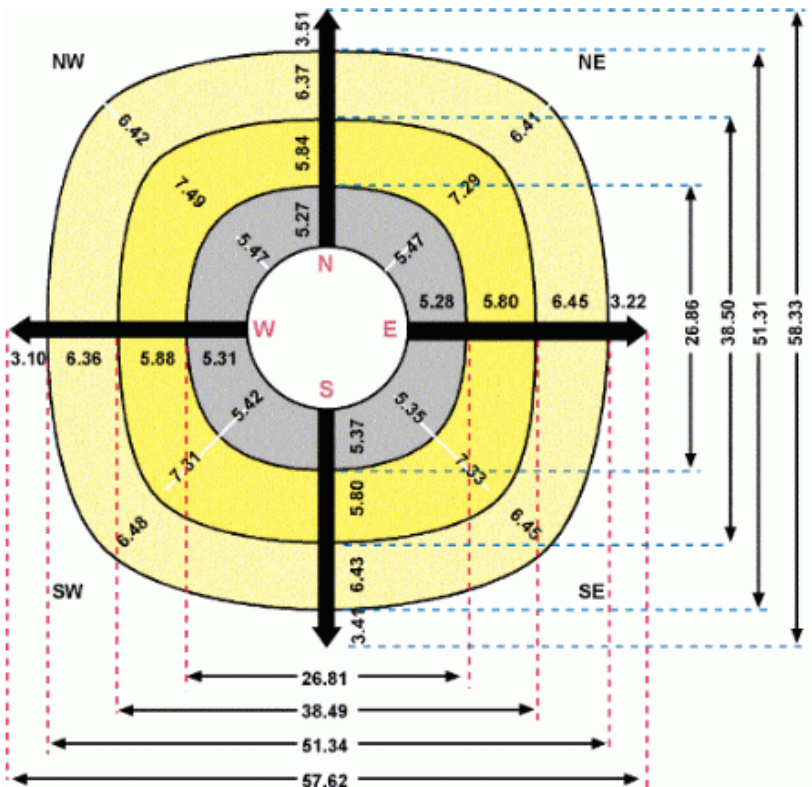
Obrázek 4. Rozdělení hlavních částí Borobuduru v poměru 4:6:9 ve vertikální ose podle P. Atmadiho. (Převzato z Long, M., *In Pursuit of Sacred Science. Architectural Survey of Borobudur's Summit, Part I.*)

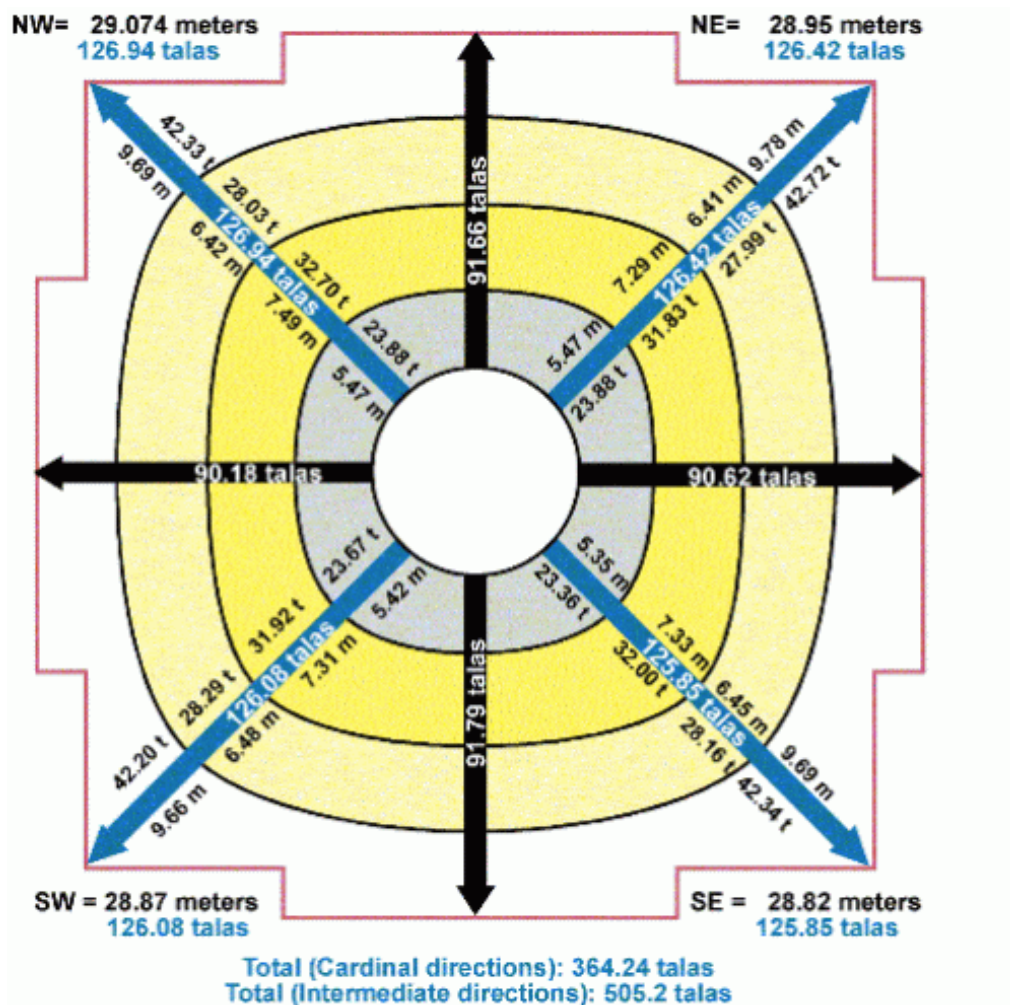
Obrázek 5. Pohled na Borobudur v severo-jížní ose se základními rozměry v metrech. Rozdělení hlavních částí Borobuduru v poměru 4:6:9 v horizontální ose. (Převzato z Long, M., *In Pursuit of Sacred Science. Architectural Survey of Borobudur's Summit, Part I.*)

Obrázek 6. Půdorysný pohled na Borobudur s vyznačenou délkou schodišť v jednotkách tala. (Převzato z Long, M., *In Pursuit of Sacred Science. Architectural Survey of the Rectangular Terrace Levels, Part II.*)

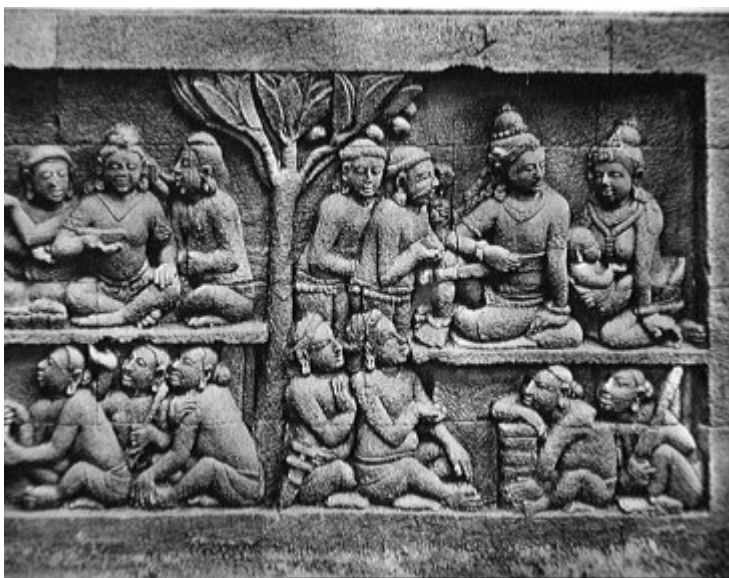
Obrázek 7. Rozměry kruhových teras v metrech. (Převzato z Long, M., *In Pursuit of Sacred Science. Architectural Survey of Borobudur's Summit, Part I.*)

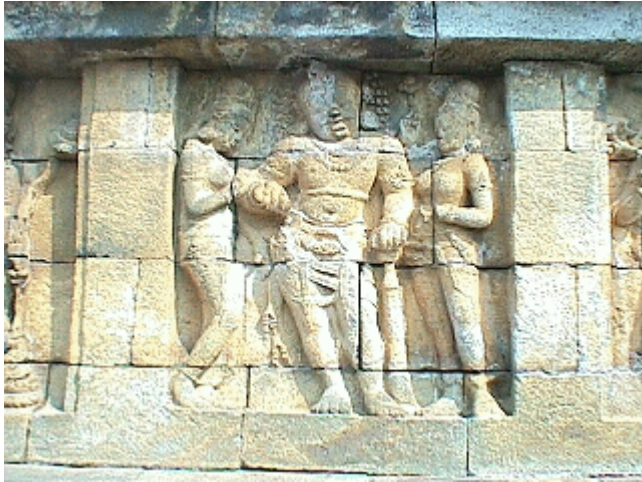
Obrázek 8. Půdorysný pohled na horní část Borobuduru a některé rozměry v tala a metrech. Je zde dobře vidět, že tvar tří teras není kruhový. (Převzato z Long, M., *In Pursuit of Sacred Science. Architectural Survey of Borobudur's Summit*, Part I.)

Obrázek 9. Levá část reliéfu ze skryté základny (panel 0.20), která zobrazuje nevhodné chování tanečníků, pijáků a prostopášníků. (převzato z <http://rubens.anu.edu.au/htdocs/bycountry/indonesia/borobudur/pics.small/0006/659.JPG>)

Obrázek 10. Pravá část panelu 0.20 zobrazuje poklidný život umírněné rodiny, jenž kontrastuje s výjev z levé poloviny panelu. (Převzato z <http://rubens.anu.edu.au/htdocs/bycountry/indonesia/borobudur/pics.small/0006/660.JPG>)

Obrázek 11. Ochranná božstva na vnější zdi balustrády první galerie. (Převzato z Long, M., *The Essence of Buddhahood. An Interpretation of Borobudur's Summit based on the Lankavatara Sutra*, Part II.)

Obrázek 12. Vodní chrlič ve formě mytické vodní příšery *makary*, kterou drží trpaslík. (Převzato z Long, M., *The Essence of Buddhahood. An Interpretation of Borobudur's Summit based on the Lankavatara Sutra*, Part II.)

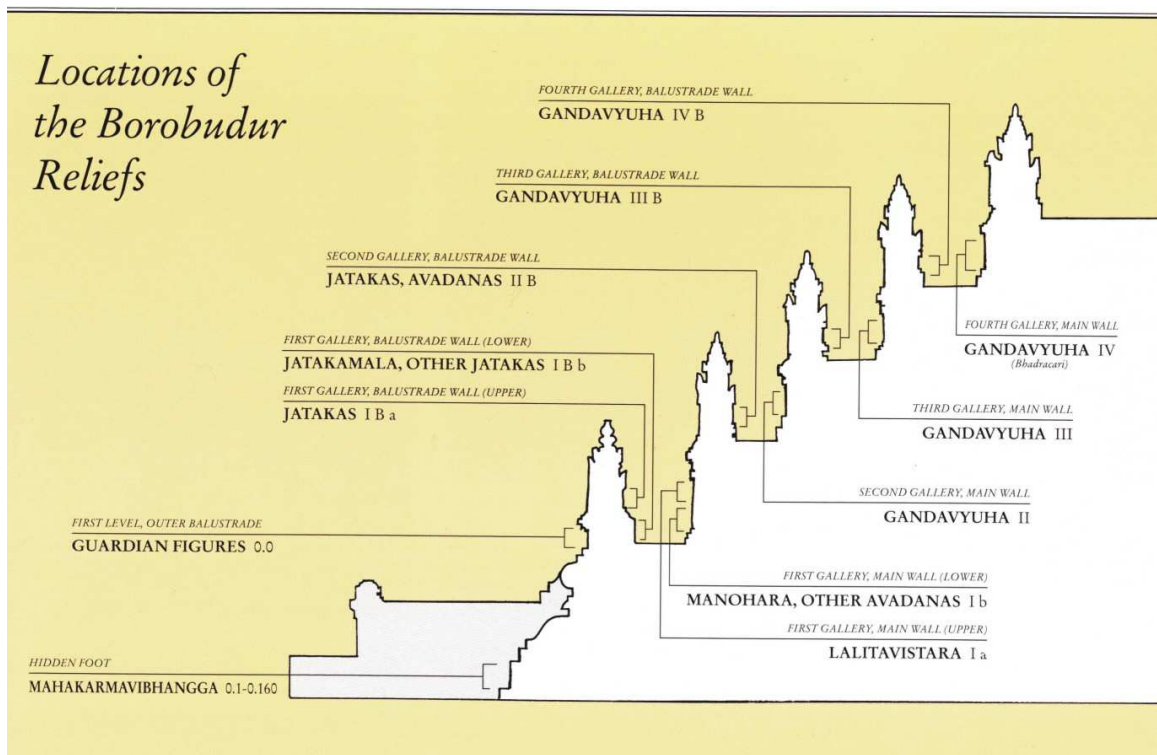
Obrázek 13. Socha mytické vodní příšery *makary* se lvem ve své tlamě. (Převzato z Forman, B., *Borobodur: kamenná legenda buddhismu*, Praha: Aventinum 2004, 13.)

Obrázek 14. *Makara* se lvem v tlamě, pohled z odlišného úhlu. (Převzato z Miksic, J., *Borobodur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 57.)

Obrázek 15. Vodní chrlič ve formě hlavy Kály. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 56.)

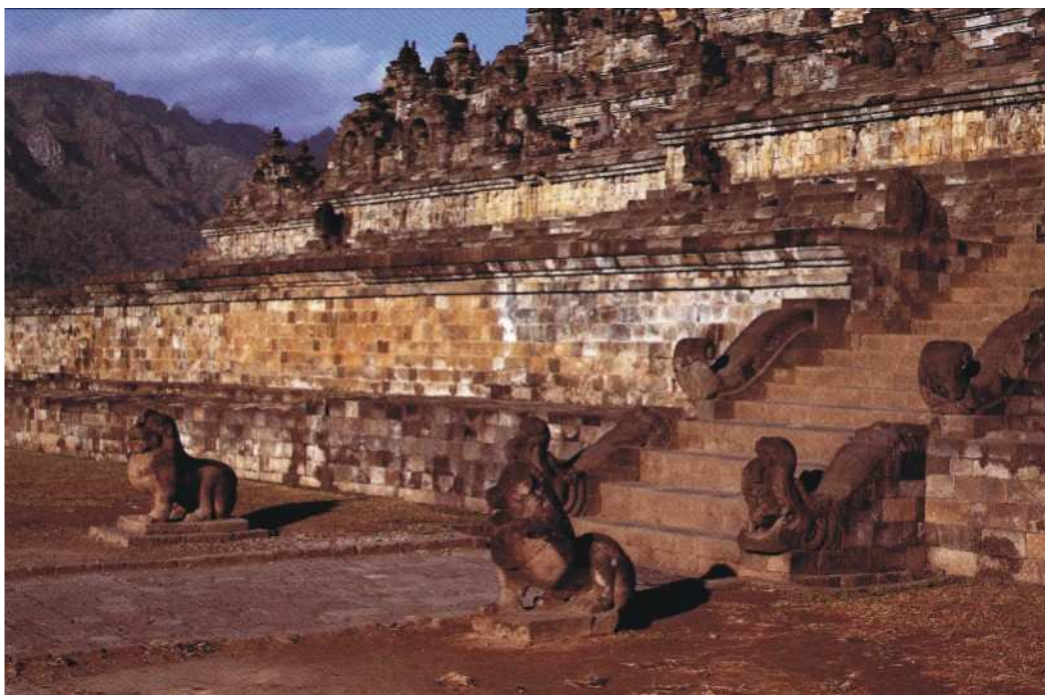
Obrázek 16. Schéma ukazující rozmístění reliéfů na Borobuduru a systém jejich označení, který zavedl N. J. Krom. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 43.)

Obrázek 17. Celkový pohled na Borobudur. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 40.)

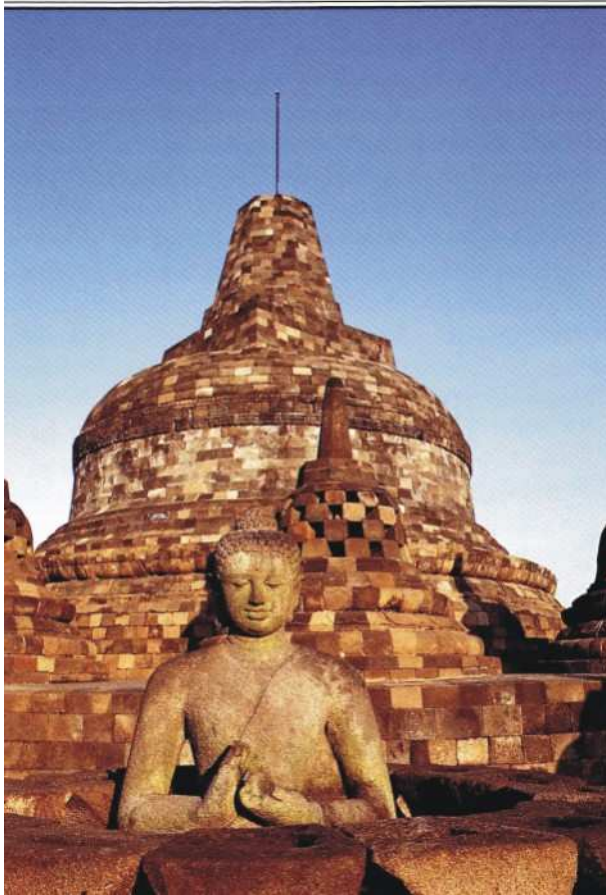
Obrázek 18. Brána oddělující 4. galerii od Vrcholu Borobuduru. Jsou na ní zobrazeni ršiové, jak posypávají květy ty, kteří touto poslední branou procházejí do otevřeného prostoru kruhových teras. (Převzato z Long, M., *In Pursuit of Sacred Science. Architectural Survey of Borobudur's Summit – Astronomical Considerations*, Part III.)

Obrázek 19. Dolní část schodiště stráží dva lvi. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 46.)

Obrázek 20. Schodiště na páté čtvercové terase je také stráženo lvi. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 45.)

Obrázek 21. Částečně odkrytá socha buddhy na 2. kruhové galerii s rukama v pozici *dharmáčakramudrá*. V pozadí lze vidět *stúpu* 3. galerie s otvory čtvercového tvaru, a také vrcholovou *stúpu*. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 54.)

BHUMISPARSA MUDRA

Obrázek 22. Gesto doteku země (*bhūmisparšamudrá*). Sochy s touto *mudrou* se nacházejí na východní straně Borobuduru. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 55.)

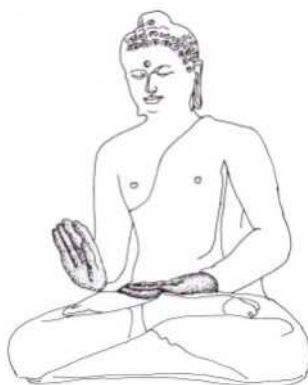
VARA MUDRA

Obrázek 23. Gesto plnění slibů (*varadamudrá*). Sochy s touto *mudrou* se nacházejí na jižní straně Borobuduru. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 55.)

DHYANI MUDRA

Obrázek 24. Gesto meditace (*dhjanimudrá*). Sochy s touto *mudrou* se nacházejí na západní straně Borobuduru. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 54.)

ABHAYA MUDRA

Obrázek 25. Gesto nebojácnosti (*abhajamudrá*). Sochy s touto *mudrou* se nacházejí na severní straně Borobuduru. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 55.)

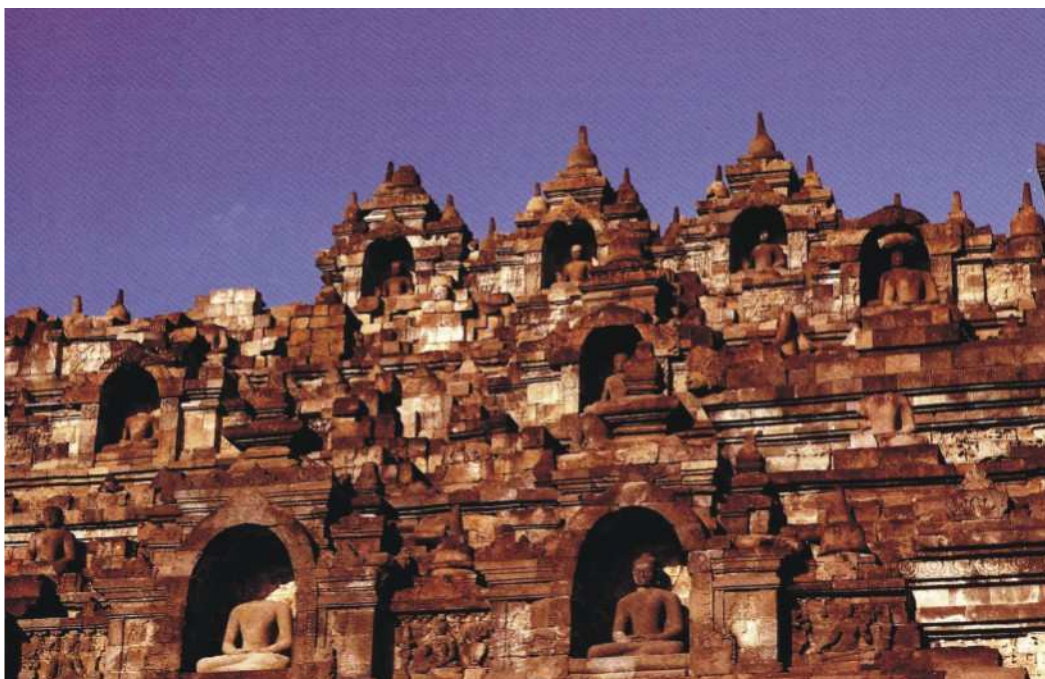
VITARKA MUDRA

Obrázek 26. Gesto vyučování nauky (*vitarkamudrá*). Sochy s touto *mudrou* se nacházejí na balustrádě páté čtvercové galerie Borobuduru. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 54.)

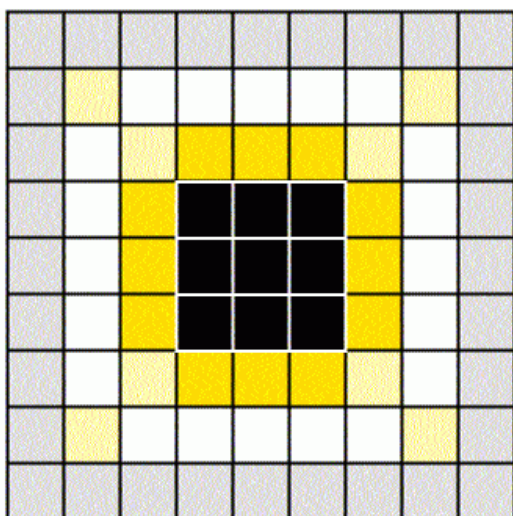

DHARMAKAKRA MUDRA

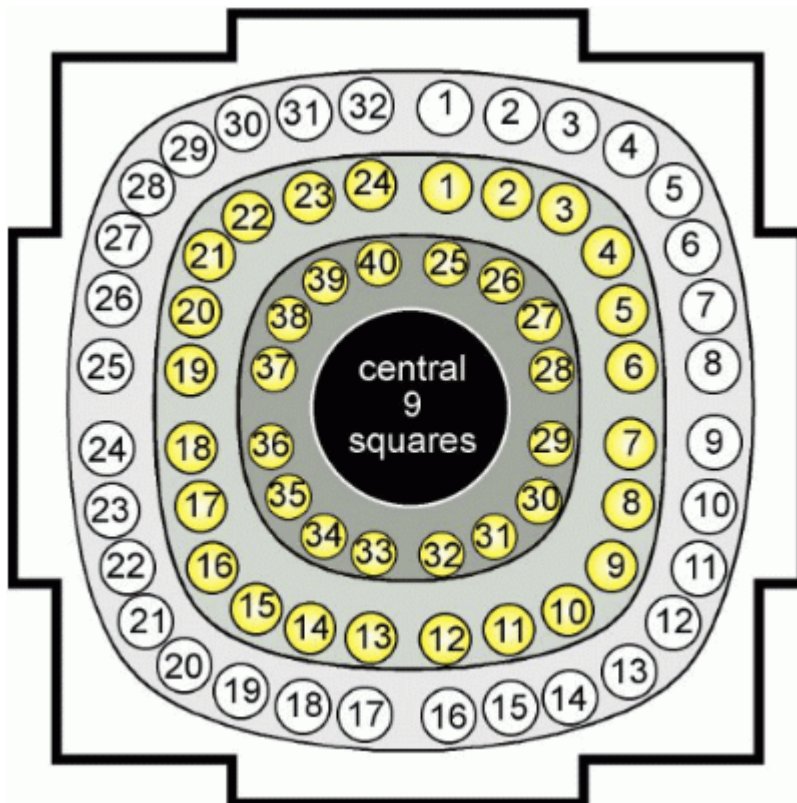
Obrázek 27. Gesto roztočení kola Zákona (*dharmáčakramudrá*). Sochy s touto *mudrou* se nacházejí v uvnitř sedmdesáti dvou perforovaných *stúp* tří kruhových teras Borobuduru. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 54.)

Obrázek 28. Pohled na západní stranu Borobuduru. (Převzato z Miksic, J., *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990, 52.)

Obrázek 29. Rozvržení *vastupurušamandaly* ve verzi, která obsahuje 81 polí. Při její aplikaci na vrchol Borobuduru zabírá 9 polí ve středu vrcholová *stúpa* a 16, 24 a 32 pole jsou obsazena *stúpami* tří kruhových teras. (Převzato z Long, M., *The Essence of Buddhahood. An Interpretation of Borobudur's Summit based on the Lankavatara Sutra*, Part III.)

Obrázek 30. Schéma rozmístění 72 perforovaných *stúp* na třech kruhových terasách Borobuduru. (Převzato z Long, M., *The Essence of Buddhahood. An Interpretation of Borobudur's Summit based on the Lankavatara Sutra*, Part III.)

Obrázek 31. Vodní chrlič ve formě hlavy Kály. (Převzato z <http://en.wikipedia.org/wiki/Borobudur>)

7. Seznam použitých zdrojů

Knihy a periodika

1. Auboyer, Jeannine - Goepper, Roger, *Umění dálného východu*, Praha: Artia 1972.
2. Bělka, Luboš, *Buddhistická eschatologie: Šambhalský mýtus*, Brno: Masarykova univerzita 2004.
3. Brauen, Martin, *Mandala: Posvátný kruh tibetského buddhismu*, Praha: Volvox Globator 1998.
4. *Buddhovy rozpravy. Maháparinibbána sutta*, sv.4, Praha: DharmaGaia 1995.
5. Buswell, Robert, E., Jr., Editor in Chief, *Encyclopedia of Buddhism*, 2 vols., Macmillan Reference USA 2004.
6. Cílek, Václav, *Zánik Borobuduru v 11. století. Co se stalo?*, in *Vesmír* č. 80, duben 2001.
7. *Divy světa*, Praha: Knižní klub 1993.
8. Dubovská, Zorica - Petřů, Tomáš - Zbořil, Zdeněk, *Dějiny Indonésie*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2005.
9. *Džátaky: příběhy z minulých životů Buddhy* (přeložil Dušan Zbavitel), vyd. 2, Praha: DharmaGaia 2007.
10. Fa-sien, *Zápisky o buddhistických zemích*, Praha: Aurora 1995.
11. Filipický, Jan, *Encyklopedie indické mytologie. Postavy indických bájí a letopisů*, Praha: Libri 1998.
12. Forman, Bedřich, *Borobodur: kamenná legenda buddhismu*, Praha: Aventinum 2004.
13. Frédéric, Louis, *Borobodur*, New York – London – Paris: Abbeville press 1996.
14. Gómez, Luis, O., and Woodward, Hiram, W., Jr., *Barabudur: History and Significance of a Buddhist Monument*, Berkeley: Berkeley Buddhist Studies Series 1981.
15. Grabsky, Phil, *The Lost Temple of Java*, London: Orion Books Ltd. 1999.
16. Lesný, Vincenc, *Buddhismus*, Olomouc: Votobia 1996.
17. *Lexikon východní moudrosti. Buddhismus, hinduismus, tao, zen*, přel. Jan Filipický, Vladimír Liščák, Helena Heroldová, Josef Kolmaš a Stanislava Vavroušková, Olomouc: Votobia 1996.

18. Krom, Nicolas, Johannes, *Barabudur: Archeological Description*, 2 vols., The Hague: Martinus Nijhoff 1927.
19. Miltner, Vladimír, *Malá encyklopedie buddhismu*, Praha: Libri 2002.
20. Miksic, John, *Borobudur, Golden Tales of the Buddhas*, Periplus Editions 1990.
21. *Obraz Buddy Šákjamuniho v asijském umění*, Praha: Národní galerie 1996.
22. Oplt, Miroslav, *Hledání Indonésie*, Praha: Panorama 1989.
23. Soekmono, R., *Chandi Borobudur. A Monument of Mankind*, Paris: The Unesco Press 1976.
24. Šimková, Štěpánka, *Srovnání některých aspektů kosmologického významu gotické katedrály a buddhistické sakrální architektury*, Brno: Masarykova univerzita 2001.
25. Topinka, Daniel, *Buddhistická kosmologie*, Brno: Masarykova univerzita 1997.
26. *Výbor z buddhistických súter*, Bratislava: CAD Press 1995.
27. Werner, Karel, *Malá encyklopedie hinduismu*, Brno: Atlantis 1996.
28. Werner, Karel, *Náboženské tradice Asie. Od Indie po Japonsko*, Brno: Masarykova Univerzita 2002.
29. Werner, Karel, *Povaha a poselství Lotosové sútry aneb K nástupu mahájánového buddhismu*, in *Religio* 2/98, 115-130.
30. Wilson, Colin, *Místa, kde se lidé setkávají s bohy*, Praha: Knižní klub 1998.

Internetové zdroje

31. Long, Mark, *The Essence of Buddhahood. An Interpretation of Borobudur's Summit based on the Lankavatara Sutra*, Part I [online]. 2002 [2008-03-09]. Dostupné z http://www.borobudur.tv/lanka_01.htm.
32. Long, Mark, *The Essence of Buddhahood. An Interpretation of Borobudur's Summit based on the Lankavatara Sutra*, Part II [online]. 2002 [2008-03-09]. Dostupné z http://www.borobudur.tv/lanka_02.htm.
33. Long, Mark, *The Essence of Buddhahood. An Interpretation of Borobudur's Summit based on the Lankavatara Sutra*, Part III [online]. 2002 [2008-03-09]. Dostupné z http://www.borobudur.tv/lanka_03.htm.
34. Long, Mark, *In Pursuit of Sacred Science. Architectural Survey of Borobudur*, Part I-V [online]. 2002 [2008-03-09]. Dostupné z <http://www.borobudur.tv/architecture.htm>.
35. <http://en.wikipedia.org/wiki/Borobudur>. [online] [2008-06-08].

36. <http://rubens.anu.edu.au/htdocs/bycountry/indonesia/borobudur/#maps>. [online] [2008-06-08].
37. Sunbreg, Jeffrey, *The State of Matarám: A Review of Recent Efforts To Clarify Its History* [online]. 2006 [2008-04-12]. Dostupné z http://www.borobudur.tv/State_of_Old_Mataram.pdf.